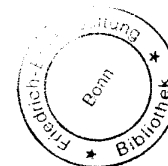

„Mi minden veszett el itt...”

– Kétnapos konferencia Magyarország e századi veszteségeiről –
(Budapest, 1996. szeptember 10–11.)

Szerkesztette:
Ember Mária és Mayer Éva

C 98 - 03218

„...a múltat be kell vallani.”

Így gondolhatta az a német fiatalember is, Helmuth Bauer, aki 1981-től kezdődően öt évig dolgozott géplakatosként a Daimler-Benz autógyárban (Stuttgart-Untertürkheim), s elkezdett foglalkozni e hatalmas ipari vállalkozás múltjának felderítésével. Csakhamar a kapun kívül találta magát... s 1987-ben néhány kollegájával közösen kiadta helytörténeti kutatásainak eredményeként azt a könyvet („Das Daimler-Benz-Buch”), amely egykori felvételek, korabeli plakátok, oklevelek, újságkivágatok segítségével bemutatta a konszern részét és részvételét a második világháború előkészítésében és a hitleri rablőháború támogatásában. A büszkén ragyogó Mercedes-csillagra bizony árnyék vetült, amikor a könnyen felejtő (felejtetni akaró) utókor emlékezetébe idéződött a tény, hogy a Daimler-Benz repülőgépmotor-gyárában (Genshagen-Ludwigsfelde) mintegy ezregerősség rabnő is dolgozott, a hírhedt ravensbrücki női tábor foglyai, hazájukból elhurcolt lengyelek, ukránok, politikai okokból lágerfogságra ítélt német lányok, asszonyok, s 1944 őszétől nyolcvan, Budapestről gyalogmenetben elhajtott magyar zsidó nő.

Helmuth Bauer filmet is forgatott kutatómunkája helyszínein, megörökítette az általa megtalált egykori rabnőkkel történt találkozásait, beszélgetéseit. A film – „Der Stern und sein Schatten”: „A csillag és árnyéka” – a budapesti Goethe Intézet falai között látható volt múlt év szeptemberében (néhány más, e témakörben első vagy új dokumentumfilmmel együtt) a Friedrich Ebert Alapítvány „Mi minden veszett el itt...” című konferenciájához kapcsolódóan.

Még képzőművészeti kiállítás is fűződött e konferenciához, illetőleg meg is előzte azt: a budapesti Zsidó Múzeumban ugyancsak Helmuth Bauer szervezésében és rendezésében – továbbá, amilyen meglepő, annyira méltánylandó: immár a Daimler-Benz anyagi támogatásával. Az egykori ravensbrücki fogoly nők egyikének, Bán (későbbi házassága révén Kiss) Edith szobrászművésznőnek a világban szétszóródott alkotásait kutatta fel és mutatta be a tárlat, néhány szobra mellett festményeit is, s mindenekelőtt azt a lapjaira szétszedett albumát, amelyet „Deportation” címmel állított össze közvetlenül a deportálásból való hazatérése után. „Mintegy transzban festette meg ezeket az emlékeztetőbe beleégett jeleneteket – idézte Helmuth Bauer Budapesten, a Friedrich Ebert Alapítvány konferenciáján elhangzott felszólalásában Kiss Edith egykori lágerbeli társát és barátját, Bartha Ágnes – talán így próbált szabadulni ezektől az emlékképektől.” A művésznő casablancai, párizsi, majd londoni évek után 1966 októberében Párizsban, egy kis szállodában öngyilkos lett; Helmuth Bauer a konferencia címéhez híven – „Mi minden veszett el itt...” – arról is beszámolt, milyen nehéz megtalálni és összeszedni és felmutatni mindazt, ami elveszett. A konferencia másik német vendége, Regina Scheer Irónő pedig arra vonatkozóan sorolt fel példákat személyes tapasztalatából, milyen nehéz megszólaltatni azokat az idős embereket, akik véletlen túlélői századunk szörnyű katalizmaiknak – s mi minden vész el az utókor számára az ő hallgatásukkal.

A tanácskozást Peter Thelen, a Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodájának vezetője nyitotta meg. Kiss Edith és társnői 1944 októberében bekövetkezett elhurcoltatásának tényére emlékeztetve, Peter Thelen nem mulasztotta el, hogy az akkori német politika felelősségéről beszéljen: „Megrázó példája ez annak – mondotta –, amit mi, németek az európai zsidósággal szemben elkövettünk...” Ugyanakkor bejelentette, hogy e konferencia tágabb spektrumot kíván megvilágítani; s jöjjelhet „a témakör kiszélesítésével természetesen nem az a szándékunk, hogy történelmi jogtörzsek ellenében más történelmi jogtörzsekkel mutassunk fel, mindenekelőtt arra a felismerésre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hogy veszteség éri az egész népet, a kultúránkat, a nemzetgazdaságot, ha köréből embereket elhurcolnak, elpusztítanak vagy elhallgattatnak.”

A konferencia célja nem holmi veszteséglista összeállítása volt, hanem annak a ténynek a tudatosítása és tudós elemzése, miszerint századunkban itt, Európa közepén nincs olyan család Magyarországon, amelyet a történelem hullámvérse – az első világháború kitörésétől és az azt lezáró trianoni békediktátumtól kezdve – érintetlenül meghagyott volna a XX. századba, mint az ésszerűség és a haladás és a társadalmi igazság századába vetett hitében...

Ember Mária

A címdoldalon Kiss Edith „Szárnyaszegett angyal” című festménye látható (Párizs, 50-es évek).
Első ízben kiállítva Budapesten, a Zsidó Múzeumban (1996. augusztus 9. – szeptember 30.)

Pomogáts Béla

A veszteség íve a magyar irodalomban

A magyar történelem menetét, mint minden történelemét, az építő munka és a romlás egymásnak feszülő erői szabják meg; amit alkotó nemzedékek létrehoztak, azt egy háború vagy az elnyomatás egy korszaka igen gyorsan tönkretetheti, akár végérvényesen. A veszteség ezért mindig vissza-visszatérő tapasztalat, s ha vannak vereségek és veszteségek, amelyeket utóbb jóvá tudott tenni a változó történelem, voltak veszteségek, amelyeket többé soha pótolni és kiheverni nem lehetett. Így az ország XX. századi történelmének nagy kudarcai, hagyományos területének trianoni felosztását végső fokon az döntötte el, hogy a magyarság a másfél évszázados török hódoltság etnikai veszteségeit soha többé nem tudta pótolni, és amíg Mátyás király korában a Kárpát-medence lakosságának nyolcvan százaléka magyar volt, a hódoltság után már csak egyharmada volt magyar, és a XIX. század valóban lenyűgöző nemzeti fejlődése is csupán valamivel ötven százalék fölé emelte a magyarság százalékarányát. Márpedig a trianoni döntéseket, a vesztes világháborún és az utódállamok terület-szerző mohóságán túl mégiscsak az határozta meg, hogy a magyarság etnikailag nem tudta kiülni a Kárpát-medencét, és a nem-magyar etnikumok a lakosság közel felét tették ki.

A XX. század veszteségei

A nemzet XX. századi veszteségei nemcsak területi, hatalmi és gazdasági jellegűek voltak, hanem kulturálisak is, minthogy a magyar művelődés (a nemzeti irodalom) igen sok hagyományos központja – így Erdéllyel Kolozsvár, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagyenyed, a Felvidékkel Pozsony, Komárom, Kassa, Eperjes, Ungvár, a Délvidékkel Szabadka – és számos műhelye – iskolák, főiskolák, irodalmi és művészeti intézmények – is a veszteségek közé kerültek.

A kultúra azonban mintha nem ismerné a végleges vereség fogalmát, legalábbis a kulturális intézményekben mindig volt annyi életerő, hogy mostoha viszonyok közepette is megmaradjanak, új életerőre kapjanak, sőt, az elvesztett hatalmi és politikai szervezetek helyett magukra vállalják a nemzeti élet, a közélet szervezését. A magyar államiság nem mindig működött megfelelően, sőt, hosszú időn keresztül, például Mohács után csak töredékesen és csonkán

Pomogáts Béla

működött, a kultúra mindazonáltal fenn tudta tartani a nemzeti élet kereteit, meg tudta őrizni a kollektív azonosságtudatot, és szervezni tudta a vereségek következtében felbomlott közösségi szolidaritást. Ez okozta azt, különben nemcsak nálunk, hanem más közép- és kelet-európai nemzetek esetében is, hogy a nemzet fogalma elsősorban nem politikai, hanem kulturális értelemtel kapott, és nem az államiságnak, hanem a nyelvnek, az irodalomnak, a kultúrának rendeltetett alá.

Történelmi és kulturális katalizmak

A magyar államiság és a magyar társadalom igen sokat veszített zaklatott és többnyire kudarcokat fölmutató XX. századi történelmünk során, s éppen a kultúra (beleértve ebbe a politikai kultúra fogalmát is) egyik legfontosabb életerőjét és fenntartóját: a folytonosságot kellett nélkülöznünk. A XX. század története nálunk a megszakítások története, minthogy az országot és vele a magyar szellemi életet legalább öt esetben rázták meg olyan történelmi katalizmak, amelyek felforgatták a korábban kialakult társadalmi stabilitást és intézményi rendet, megtizedelték a magyar értelmiséget és egész értelmiségi csoportokat választottak le a nemzetestről, illetve kényszerítették arra, hogy elhagyják hazájukat és emigrációban keressék boldogulásukat, őrizték meg szabadságukat, esetleg a pusztá életüket.

Ilyen társadalmi és nemzeti katalizma történt az első világháború végén, midőn a történelmi ország nagy részét felosztották szomszédai között, s ezzel minden harmadik magyar idegen és vele szemben ellenséges kormányzatok uralma alá került. Ugyanakkor megbuktak az ország modernizálását szolgáló politikai kísérletek: az „ősrizsás forradalmat” megbuktatta az

Dr. Pomogáts Béla irodalomtörténész (Budapest, 1934), a Magyar Írószövetség elnöke. Még egyetemi hallgatóként részt vett az 1956-os forradalomban, 1959-ben internálták. Elsők között kezdett foglalkozni a határainkon kívül, a nyugat-európai és a tengerentúli magyar irodalommal. Publicisztikai munkássága is jelentős.

antant-hatalmak¹ köznyelvi, ezek a hatalmak ugyanis semmiféle érdeklődést sem mutattak Magyarország demokratikus átalakítása iránt, a proletárdiktatúra² pedig eleve zsákutcába vezette az országot, mint-hogy az oroszországi szovjet-rendszer helyi változatát kívánta megvalósítani, és elutasította a demokráciát. Így azután végül is a megcsönkített és tönkretett országban egy tekintélyuralmi rendszer rendezkedett be, amely modernizálás helyett a világháborút megelőző társadalmi viszonyok helyreállítására törekedett.³

A modernizáció elmaradása és a forradalmak bukása után a magyar értelmiség számottevő csoportjai kényszerültek emigrációba, így a magyar tudományosság európai színvonalú képviselői, közöttük Mannheim Károly, Hauser Frigyes, Polányi Mihály, Tolnay Károly, Antal Frigyes és Lukács György, ugyanekkor a magyar avantgárd és általában az irodalmi baloldal tekintélyes részének, így Kassák Lajosnak, Déry Tibornak, Németh Andornak, Hatvany Lajosnak, Balázs Bélának is az emigrációt kellett választania. Az ország területének felosztása pedig a kisebbségi magyar irodalmak létrehozását kényszerítette ki, ilyen módon kedvezőtlen körülmények között valósult meg az a kulturális decentralizáció⁴, amelyre a tízes évek vidéki magyar értelmisége különben is törekedett. A kisebbségi magyar irodalmaknak mindazonáltal igen nagy szerep jutott az anyanemzetéről leválasztott magyar közösségek nemzeti tudatának és identitásának fenntartásában.

A második történelmi katalizmust a harmincas évek végén megerősödő szélsőjobboldali orientáció⁵, a második világháborús részvétel, a német megszállás, majd a nyilas hatalomátvétel okozta. Ennek következtében a zsidó származású magyar írók igen nagy része a háborús kényszerszolgálatot és a holocaust áldozatává vált. Ezek az írók több akkori hazai irodalmi irányzatot képviseltek: Halász Gábor a konzervatívok, Szerb Antal a nyugatos liberálisok, Radnóti Miklós a baloldali katolikusok, Sárközi György a népi írók és Bálint György a szocialisták közé tartozott. A második világháború és a zsidóüldözés több mint száz magyar író erőszakos halálával járt együtt: a Bóka László szerkesztésében 1947-ben megjelent, „Magyar mártír írók antológiája” hetvenkét, a Keresztúry Dezső és Sík Csaba által 1970-ben közreadott „S két szó között a hallgatás...” című gyűjtemény százharminchét író nevét jegyezte fel.

„A szabadságra és változatosságra büszke európai ember – írta Keresztúry Dezső az első antológia előszavában – ismét divatba hozta alkotásainak elpusztítását. Kezdődött a könyvetéssel, folytatódott a képzőművészet remekinek, képeinek, szobroknak, épületeknek megsemmisítésével s befejeződött az alkotók elnémtelítésével, bebörtönzésével, megölésével. Iszonyatos dolgokat láttunk; a szörnyűségek közepette azonban ez volt – ha lehet ebben még különbségeket tenni – a legszörnyősebb: a kor fenevadjai egymás után fojtották meg tanítómestereinket s éneklőmadarainkat. A vesztésében előljáró magyar irodalom többet veszített e két-három évben, mint azelőtti évtizedeken át. »Ime a szép tavasz kiesett az évből« – mondhatnók mi is, ha csak az elpusztult ifjúságot tartanók

számunk. De a némán vádló sorban aggók is állnak a fiatalok mellett: öregek, akik mellán számíthattak volna arra, hogy utolsó napjaik nem fájnak szegyenbe, gyalázatra és nyomorúságra; fiatalok mellett, akinek torkára fagyott a hang, mielőtt elmondhatták, amit el kellett volna mondaniuk. Miért pusztultak el éppen ők? Azért, mert a kor a legjobbakat is a legnemesebbeket akarta kiirtani.”

Valóban, a háború áldozatai közé – az imént említettek mellett – olyanok kerültek, mint a Nyugat „nagy nemzedékéhez” tartozó Szomory Dezső (aki éhenhalt a pesti gettóban); a népi fröcözgalom egyik mesterének számító Szabó Dezső (aki éhenhalt a pesti ostrom napjaiban); az erdélyi Karácsony Benő; a zsidó-magyar irodalom klasszikus elbeszélője: Pap Károly, a fiatal esszéíró Orley István és a magyar prózairodalom egyik legeredetibb tehetsége: Gelléri Andor Endre. Nem volt mindegyikük zsidó: a bombázógépeknek és az ágyúknak nem voltak „faji” előítéleteik, és a náci azokat is legyilkolták, akikre nem vonatkoztak a kirekesztő törvények, ámde politikai ellenségeik voltak, mint például Lendvai István, aki a húszas években még fajvédőként indult, később azonban őszinte demokrata lett, végül pedig a nyilasok börtönében kellett elpusztulnia.

A harmadik és a negyedik történelmi katalizma igen gyorsan követte egymást: az 1944-es náci megszállást 1945-ben a szovjet megszállás, majd egy rövid (korlátozottan) demokratikus korszék után az 1948-ban kommunista hatalomátvételt és a Rákosi Mátyás-féle rémuralom⁶. A háború végétől az irodalmi jobboldal és konzervativizmus képviselői menekültek el az országból, közöttük tehetséges írók, például Nyírő József és Wass Albert, másoknak, így a két háború közötti korszak „írófejedelmének”, Herczeg Ferencnek (aki a náciakkal és a nyilasokkal szemben tisztességes helytállást tanúsított) pedig belső emigrációba kellett vonulnia. 1947/1948-ban azután a legkülönbözőbb csoportosulások írói kényszerültek emigrációba: konzervatív reformerek, mint Zilahy Lajos, polgári liberálisok, mint Márai Sándor és Cs. Szabó László és „népiek”, mint Kovács Imre és Szabó Zoltán.

A kommunista hatalomátvételt az idehaza élő magyar írók nagy részét ugyanakkor kirekesztette az irodalmi életből. Így kerültek az irodalom peremvidékeire, méltatlan körülmények közé olyan kiváló szellemek, mint Tersánszky Józsi Jenő, Füst Milán, Kassák Lajos, Hamvas Béla, Németh László, Kodolányi János, Sinka István, Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Rónay György, Kálnoky László, Otlík Géza, Mátyás Iván, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós és még igen sokan, megint vegyesen liberálisok, „népiek” és baloldaliak. Visszatérésükre csak az ötvenes évek második felétől kerülhetett sor, és igazából csak a hetvenes évek végétől foglalhatták el méltó helyüket az irodalmi életben.

Végül az ötödik magyar történelmi katalizmust az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc veresége okozta. A berendezkedő restaurációs hatalom felszámolta az időközben (már 1953-tól) kialakított

szellemi intézményeket, például a reformfolyamat élén álló fröszövetséget, igen sok tehetséges író – közöttük Déry Tibor, Háy Gyulát, Zelk Zoltánt, Lengyel Balázst, Varga Domokost, Fekete Gyulát, Eörsi Istvánt, Tóth Átintot, Buda Ferencet börtönbe zárattak, másokat, így Faludy Györgyöt, Tűz Tamást, Halász Györgyöt, Bakucz Józsefet pedig emigrációba kényszerített.

A magyar irodalom veszteségét okozta az is, hogy a szomszédos országok kisebbségi magyar írói hosszú időn keresztül – valójában a negyvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig – nem tudtak kapcsolatba kerülni az anyaország irodalmi kultúrájával és ennek intézményeivel. Az ötvenes-hatvanas években Magyarország és Románia vagy Magyarország és Jugoszlávia között valóságos „vasfüggöny” zárta el a szabad kulturális közlekedést, és az erdélyi vagy a vajdasági magyar írók művei alig jutottak el a magyarországi olvasó elé. Ez a kedvezőtlen helyzet csak a hetvenes években kezdett megváltozni, majd Románia esetében megint radikálisan megromlott a nyolcvanas években, midőn a bukaresti diktatúra mindenképpen meg akarta akadályozni a magyarországi és az erdélyi magyar kultúra összeköttetéseit.

Az emigráció szerepe a vesztések póliséban

E századi történelmünknek végigkísérik az értelmiségi emigrációk (korábban a II. Rákóczi Ferenc-féle függetlenségi háború, majd az 1848/1849-es szabadságharc vereségét követték nagyobb arányú kirajzások). Az emigrációs kényszer, noha nyilvánvalóan igen sok kulturális veszteséget okozott, magának az emigrációnak mindemellett igen hasznos szerep jutott. Egy nemzeti kultúra – egy nemzet szellemi ereje – mindig a munkamegosztásra épül, és egy olyan nemzet esetében, amely nem követheti mindig saját céljait, nem érvényesítheti kötetlenül a maga történelmi egyéniségét, a mindenkor emigrációnak éppen ebben a nemzeti munkamegosztásban vannak igen fontos, nélkülözhetetlen feladatai. Ezek a feladatok jelölték meg a nyugati magyar szellemi élet hivatását és felelősségét is, minthogy olyan igazságokat, eszményeket és történelmi érdekeket kellett képviselni és szolgálni, amilyeneket az anyaországban nem lehetett vagy csak töredékesen lehetett érvényesíteni.

A szerencsésebb történelmi sorsot ért nyugati országok értelmisége azért lehetett termékeny és erős, mert igen hosszú időn: évszázadokon keresztül folyamatosan és következetesen végezhette munkáját. A szellemi értékek egymásra épültek és egymást egészítették ki, amit a tegnapiért értelmiségi eltervezett, azt a tegnapi megvalósította és a máé kijavította, hozzáigazította a jelen követelményeihez. A magyar – és általában a közép- és kelet-európai – értelmiségnek nem adatott meg ez az esély. Értelmiségi nemzedékek gyülekeztek, országtalálkó tervek készültek, aztán fordult egyet a történelem, és az erők egyformán szétszórta a nagyralátó elképzeléseket és a ter-

vező nemzedékeket, még örülhetett, aki nem akasztófán, börtönpincében vagy kényszerszolgálatban találta magát.

Ha visszatérünk az elmúlt fél évszázadra, sajnos, meg kell állapítanunk, hogy a politikai erőszak három ízben is leváltotta és szétszórta a magyar értelmiség fellépő nemzedékeit: 1939-ben, 1948/49-ben és 1956/57-ben, s ezzel nemcsak a készülődő országos reformok érvényesülését gátolta meg és a társadalmat kényszerítette be vagy vissza egy totalitárius rendszer keretei közé, hanem ennek az értelmiségnek egy részét emigrációba is üldözte. Innen eredtek a nyugati magyar szellemi élet és ezen belül az irodalom feladatai: a távolban és a szétszóródásban kellett a szellemi élet folytonosságát képviselni. Ami persze a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ez a szellemi folytonosság Magyarországon nem volt jelen – hiszen például a Rákosi-korszak legsötétebb éveiben is idehaza dolgozott Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, Tamási Áron, Weöres Sándor, Pilinszky János és persze mások –, inkább csak arról van szó, hogy ez a folytonosság töredékesen, nem a nyilvánosság előtt érvényesülhetett.

A nyugati magyar szellemi élet iránt érdeklődő hazai közvélemény – éppen az előbb mondtak következtében – a tudományos és politikai irodalmat részesítette a legnagyobb figyelemben. Még akkor is, ha ennek az irodalomnak az eredményeihez jutott hozzá a legnehezebben. A hosszú évtizedeken keresztül érvényesülő szigorú kulturális embargó⁷ leginkább a szellemi tevékenységnek ezt a területét szította, és igen hosszú időn keresztül szigorú megtorlásnak volt kitéve az, lett légyen bár tudományos kutató, aki ilyen jellegű könyveket a határon áthozott vagy birtokolt.

Kétségtelen, hogy a nyugati világban megjelenő magyar történelmi munkák és politikai tanulmányok egészen másként ítélték meg a magyar múlt és jelen eseményeit, mint a hivatalos magyarországi szakirodalom és publicisztika. Nem hinném, hogy ez a körülmény különösebb magyarázatra szorul. Az egykor szokatlannak tetsző közlésmódok kétségtelenül hasznosak voltak és elősegítették valamely történelmi esemény vagy kulturális jelenség hitelesebb megértését és magyarázatát. A nyugati magyar tanulmányírók igen sok, Magyarországon kevésbé ismert adatot és adalékot hoztak nyilvánosságra, ezeket azóta sem hagyhatja figyelmen kívül a hazai tudományosság, és bizonyára nem véletlenül találkozik az olvasó azzal, hogy a hazai szakirodalom mind rendszerebben hivatkozik, akárha lábjegyzetek formájában is, a nyugati magyar folyóiratok és más kiadványok közleményeire. Termékenyek lehetnek az adatok és adalékok nyomán levont következtetések, a módszeresen kifejtett értelmezések is, hiszen a Magyarországon – legalábbis hivatalos keretek között – kialakított történelmi és társadalmi ismeretek jelentékes része radikális korrekcióra szorult, és ebben a korrekciós folyamatban igen ösztönzőek voltak az emigráció szabadabb körülményei között folytatott kutatások és elért felismerések.

A nyugati magyar tudományos, illetve politikai irodalom körében két olyan területet szeretnék pontosabban is megjelölni, amelyek iránt különböző hazai érdeklődés és várakozás volt tapasztalható. Mindkét terület hosszú időn keresztül „terra incognita”-nak⁸ vagy pontosabban az igazi nyilvánosság elől elzárt körzetnek számított, tudományos vagy publicisztikai megvilágításuk éppen ezért jól példázta azt, amit a nyugati magyar szellemi élet különleges lehetőségeinek és felelősségeinek nevezhetünk.

Egyrészt a közelmúlt magyar történelmének: Magyarország második világháborús szerepének és tevékenységének, az úgynevezett „koalíciós” korszaknak, a Rákosi-diktatúrának, az 1956-os eseményeknek, illetve a forradalom utótörténetének, másrészt a Kárpát-medencében élő magyar kisebbségek történetének és jelen helyzetének feltárására és vizsgálataira gondolok. Közismert dolog, hogy ezeknek a kérdéseknek a valóban tudományos kutatása és hiteles értelmezése igen hosszú időn keresztül politikai tabu⁹ volt, illetve csupán a hivatalos nézetek képviselőinek és propagandistáinak volt megengedett. Holott történelmünk és nemzeti létünk e rendkívül súlyos tapasztalatait csak az őszinte szó, a hiteles véleményalkotás értelmezhetette, és a nemzeti tudatot zavaró frusztrációk¹⁰ is csakúgy voltak enyhíthetők, hogy a nemzet valóban birtokba veszi történelmének ezeket az elhallgatott eseményeit és „kibeszélheti” magából a felhalmozott közösségi traumákat¹¹. Az egészséges nemzeti tudat és történelmi identitás helyreállításának ez volt a legfontosabb feltétele. Ezért voltak igen fontosak azok a tudományos, történelmi és politikai munkák – például Kovács Imre, Szabó Zoltán, Borbándi

Gyula, Aczél Tamás, Méray Tibor, Szász Béla, Gombos Gyula, Illyés Elemér és mások könyvei –, amelyek a nemzet valódi történetét világították meg, s ezzel közös múltunk „fehér foltjainak” eltüntetésében vállaltak szerepet.

A veszteségből – hasonlóképpen, mint a nemzeti tudat és identitás védelmében eredményesen fellépő kisebbségi magyar irodalmak esetében – ilyen módon igen sok szellemi és erkölcsi nyereség is származott. A könyveket nem lehet megsemmisíteni – valami ilyesmit mondott Borges¹² annak idején: a magyar irodalom is szembe tudott fordulni a történelem pusztító erőivel, és e helytállás, szembefordulás következtében maradandó szellemi értékeket alkotott.

JEGYZETEK:

- 1 antant (francia: entente): az első világháború előzményeként létrejött francia-orosz-angol szövetségi viszonyok
- 2 proletárdiktatúra: ltt: Tanácsköztársaság
- 3 Érted például, hogy vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó alatt Magyarország államformája megmaradt királyságnak, király nélkül.
- 4 decentralizáció (latin): ltt: eltávolodás a központtól
- 5 orientáció (latin): tájékozódás, irányvétel
- 6 Rákosi Mátyás (1892–1971) kommunista politikus, a Rákosi-korszaknak nevezett ötvenes években hol miniszterelnök-helyettesként, hol miniszterelnökként, hol pártfőtitkárként, hol első titkárként az ország vezérszövjet helytartója.
- 7 embargó (spanyol): kivétel, behozatali tilalom, zárlat
- 8 terra incognita (latin): ismeretlen föld
- 9 tabu (polinéz): érinthetetlen, tiltott
- 10 frusztráció (latin): kiábrándultság, gátoltság
- 11 trauma (görög): súlyos lelki megpróbáltatás
- 12 Borges, Jorge Luis (1899–1986): argentin író, költő, kritikus

Szakács Sándor

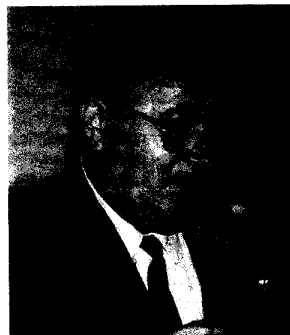
A gazdasági élet veszteségei

Hölgyeim és Uraim!

Nagyon fontosnak tartom a kezdeményezést, amely mostani előadásaink s eszmecsereink tárgya. Egyrészt azért, mert hasonló inspiráció itthon nem volt példa, noha példa nélküli veszteségek érték bennünket együtt, külön-külön is. Másrészt azért, mert a jövőre nézve is fel kell mérnünk képességeinket, és ez sem megy a veszteségek számba vétele nélkül.

Szigorú (szűk is) az időkeret, ami rendelkezésre áll. Nemcsak felesleges szóra, de fontos részletekre is alig marad idő. Elegendő jut azonban bizonyos sarkpontokat képező tények, tárgyszerűségek közlésére, főbb összefüggések jelzésére. Sőt, talán arra is, hogy némi korhangulattal kezdjük 1945-ből.

Dr. Szakács Sándor gazdaságtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén.

Szakács Sándor

a Szovjetunió hadat üzent Japánnak... s „ezzel a világ népei elérkeztek a békehez, ...elérkeztek egy új korszak határához. Ez az új korszak a szocialista demokrácia, a félelem nélküli élet és a népek testvériségének korszaka lesz, tündöklő átmenet a szükségszerűségek világából a szabadság birodalmába.”¹²

A másik idézet így szól: „A szövetségesek, amikor nagy haditerveiket készítették, politikai tervezéssel is foglalkoztak és egymás között pontosan megbeszélték, hogy Európa különböző országai hogyan fogják beleilleszkedni a háborút követő új Európa életébe... Teheránban és később a jaltai összejövetelen¹³ meghatározták azokat az alapvető irányvonalakat, amelyek alapján Magyarországon is létrejöhetett politikai élet a magyar területek felszabadítása után. Az tehát..., hogy ez az ország milyen módon kezdhett hozzá a kibontakozás munkájának, előre meghatározott valami volt.” Ilyképpen „...számolni kell azzal, hogy mindez előre lefektetett és meghatározott princípiumok alapján történt. Mindezt kaptuk a győzöktől, akik elég józanul kezelték Magyarország ügyét ahhoz, hogy a *vae victis*¹⁴ elv alapján nem akartak Magyarországgal szemben eljárni.”¹⁵

Az említett józanság a valóságban itt is erős túlzásnak bizonyult ugyan, de azért valószerűbbnek látszott, mint a „tündöklő átmenet a szükségszerűségek világából a szabadság birodalmába”.

A köznapis valóság az volt, hogy a háború után Magyarországot szovjet érdekszférába sorolták. A békeszerződésig a szuverenitást formálisan a Szövetséges (Szovjet) Ellenőrző Bizottság¹⁶ gyakorolta – s vezérelte az erőforrás-kivonó műveleteket. A szovjet vezetés mindezzel összhangban eredetileg annak vette Magyarországot, aminek kínálták: a szovjet újjáépítés egyik forrásának.

Kétségtelen, hogy Magyarország azok közé az országok közé tartozott Európában, amelyek a második világháború alatt és után a hadi cselekmények nyomán a legsúlyosabb veszteségeket szenvedték el. A végjátszmában katonai szempontból az ország mindössze néhány száz kilométernyi hadművelési területnek számított, ahol hét-nyolc hónapra keresz-

tül rendkívül súlyos és pusztító műveletek folytak. Ezek során elpusztult a nemzeti vagyon mintegy negyven százaléka.

Ezen túl a győztesek 300 millió (1938. évi értékű USA) dollár jóvátételt vetettek ki, amiből a Szovjetuniót névlegesen 200 millió illette meg. Pusztán ez az összeg a teljesítés során mintegy megötszöröződött, azaz 1938. évi értékén egy (1990. évi értékén mintegy öt) milliárd dollárra rúgott. Ehhez jött előbb a több milliós, aztán egy milliós, majd százezres nagyságrendű hadsereg – úgyszintén hivatalosan a fegyverszünet felügyelő Szövetséges Ellenőrző Bizottság – ellátásának terhe, továbbá – mint ismeretes – üzemek leszerelése, szabadbrátlás, rekvirálás, ezenkívül szabadalmak, műkincsek, részvények valamint egyéb mozgatható értékek, pénzeszközök és a többi szervezett katonai „igénybevétele”. Ennek egy részét soha senki nem értékelte fel.

Mindenesetre a fentiekben felül tételszerűen ismert még egy 360 millió dolláros jóvátételi számla. Megduplázódott az eredeti kétszázmilliós szovjet jóvátétel azzal is, hogy a szövetségesek a Magyarországgal szembeni német adósságot – további kerek két-százmillió dollárt – ugyancsak jóvátételként a Szovjetunióknak ítélték oda (miközben egyszerűen érvénytelenítették Németországgal Magyarországgal szembeni, hasonló nagyságrendű adósságait).

Jóvátételként kapta meg a Szovjetunió a magyarországi volt német vagyont (240 millió dollár értékben), amit – mint az úgynevezett magyar-szovjet vegyesvállalatok szovjet apportját¹⁷ – Magyarország a későbbiekben kényszerűen visszavásárolt. További (itt nem részletezhető) tételeket is tekintetbe véve, nagyon durva becslés alapján azt mondhatjuk, hogy a Szovjetunió jóvátétel címén és megszállói helyzete alapján csupán az ötvenes évek elejéig legalább két-három (de inkább négy-öt) milliárd dollár jövedelmi transzfer¹⁸ érvényesített Magyarországgal szemben.

Értékvizonyításként megemlíthetjük, hogy az ország háborús veszteségei is körülbelül 4–4,3 milliárd dollár (22 milliárd 1938. évi értékű pengőre) rúgtak. Nemzeti jövedelmét 1938-ban 5,2 (a háborút megelőző öt év átlagában mintegy 4,4–4,5) milliárd pengőre (nagyjából egymilliárd dollár) becsülték. Mindegyik hozzávetőleges adatok és azt mutatják, hogy a forráskivonás meglehetősen dinamikus volt, s az ötvenes évek utolsó harmadáig sokban meghatározó szerepet játszott.

Végeredményben a szovjet megszállással az ország – sorstársaihoz hasonlóan – kiszakadt a tőkés világ-gazdaságból, a modern nyugati tudományosságából, technikai és műszaki transzferből, melyekkel még trianoni felosztása után is szerves, napi kapcsolatban volt. Mindez azzal a következménnyel is járt, hogy Magyarországon a helyreállítás nem járt együtt a nagyon kívánatos technikai-technológiai megújulással. Ennek negatív következményeit alig lehet felbecsülni.

Az ország helyzetében 1956-ig érdemi változás nem mutatkozott. Osztozott a sztálini¹⁹ érdekszfé-

rába került „kis országok” sorsában. Már ami a keleti hatást illeti. Nyugatról pedig a *hidegháborús embargó-politika* negatívumaiban.¹⁰ Ez utóbb, mint kétélű fegyver, részben korlátozta a Szovjetunió gazdasági eredményességét, részben pedig rákényszerítette, hogy a Nyugattal való versenyfutáshoz szükségesnek ítélte, hiányzó erőforrásait a lehetséges határáig – idő-közből szövetségi rendszerbe szervezett – szatellitáira.¹¹ köztük Magyarországra terhelje.

Az ötvenes években berendezett (sztalini) modellben – általánosan romló társadalmi közérzet mellett – jellegzetessé vált az emberrel, anyaggal, energiával, nemzeti adottságokkal való abszolút *pazarló gazdálkodás*, s vált a rendszer „eredeti” (szovjet) jellegzetességévé az intézményesített tékozlás.

A szovjet nagytérbe való betagozás az ország megszállása, a jóvátétel, majd a KGST¹² révén teljesen új orientációt jelentett. Hazánk gazdasági kapcsolatai a háború előtt jellegzetesen nyugatiak voltak. Kereskedelme a Szovjetunióval minimális volt. Beszerzési forrásai, piaci ai döntően a nyugati térségben helyezkedtek el. Mi több, kapcsolatai a későbbi kis KGST-országokkal is nagyon alacsony szinten álltak, minthogy vele szemben – mint ismert – a Magyarország első világháború utáni feldarabolásából részesített, úgynevezett „*kis-antant*” országok¹³ eleve ellenséges politikát folytattak. Az egykori riválisok most – szovjet érdekszférába kerülve – jószerint egyformán a szovjet igényekhez, illetve a Szovjetnió által biztosított lehetőségekhez igazodtak. Azokat a késztermékeket állították elő, amiket a szovjet igényelt, illetve amihez a Szovjetunió a termelés hiányzó feltételeit biztosította. Ennek – illetve különösen az első időkben a szovjet stratégiák¹⁴ által kijelölt hadigazdasági feladatoknak – megfelelően alakították át gazdasági szerkezetüket, hajtották végre a forrásfelőli hadiipari fejlesztést, a „szocialista iparosítás”-t, a kollektivizálást, továbbá a magángazdaság és kisüzemi rendszer, a polgári intézményi szervezet, a közösségi autonómiák és a többi felszámolását.¹⁵

Az ötvenes évekbeli állapotokat jól jellemzik a valamikor titkosan kezelt egykorú felmérések és dokumentumok. Ezek szerint az erőforrás-felől *szélsőséges „iparosítás”* felborította a gazdaság szerkezetét rendjét, ellenőrizhetetlen dezorganizációs¹⁶ folyamatokat indított el, kíméletlenül vette igénybe az ország erőforrásait, eleve nem vette figyelembe az ország gazdasági-társadalmi hagyományait és természetföldrajzi adottságait. Maga a legjobban erőltetett *nehézipar* – noha termelése az *első* (hidegháborús) *öt éves terv* (1951–1954) időszakában közel háromszorosára emelkedett – sem tudta ellátni alapvető feladatait. Az egész nehézipar, különösen a *gépipar „első sorban saját alapjainak megteremtését szolgálta közvetlenül és a külkereskedelmén keresztül is”*. Sem az általános termelési, sem az általános fogyasztói szükségletek tervezett kielégítéséhez nem járult hozzá. A mezőgazdaság szükségleteire összes termelésének csupán négy, a fogyasztási iparára mintegy öt, közlekedési célokra

pedig tizenegy százaléka jutott. A „legfontosabb mezőgazdasági gépek gyártása” – miközben a paraszti termelési kedvet és képességet jószerint minden eszközzel korlátozták és ugyancsak minden eszközzel erőszakolták a kolhozosítást¹⁷ – „1950-től kezdve 1953-ig csökkent”. Nem látták el a mezőgazdaságot megfelelő mennyiségű és minőségű műtrágyával, illetve növényvédők szerekekkel sem.

Nézzük a vasút és a közlekedés példáját. A sínek háromnegyede harminc éven felüli, harminc százaléka hatvan–hetven éven felüli volt – miközben műszaki normák szerint a sínek harminc évig voltak üzemeltethetők biztonságosan. 1954-ben kevesebb motorvonattal rendelkezett a MÁV, mint 1949-ben. A vasúti személykocsik hetven százaléka volt harminc éven felüli, ennek majdnem harmada ötven éven felüli. A tehergépkocsik száma 1952-től csökkent („hetvenhat százaléka harminc évnél, huszonhárom százaléka ötven évnél régebbi”). Ugyanakkor a belföldi teherforgalom lebonyolításához mintegy hatezer teherszállító járművel kellett megelégedni (évente átlag kilencmillió devizaforint). Az átlomások több mint kétharmadában semmiféle biztosító berendezés nem volt. A vasút villamosítását teljesen leállították. 1954-ben 1938-hoz képest az utasok száma több mint 2,5-szeresére emelkedett, ugyanakkor a villamosok és trolibuszok együttes száma csak 7,5 százalékkal haladta meg az 1938. évi. A hajózás a háború előttiénel kisebb járműállománnyal volt kénytelen megdupláznai teherszállítási teljesítményét.

Igazán csak egyetlen területen hozott kiemelkedő „teljesítményt” a nehézipari fejlesztés: a hadiipar „fejlesztése”, „kiepítése” terén. A hadiipar (vagy ahogy akkor hívták: a „*közép-gépipar*”) termelése 1949-höz képest is meghússzorozódott, jóllehet már 1948 közepétől kiemelten „fejlesztették”. Valójában ez volt az az ágazat, amelyben a korra jellemző *tékozló növekedés* a legnyilvánvalóbb keretek közt és formákban jelentkezett.

A *növekedési hajsz*a következtében a széntermelés öt év alatt 86 százalékkal nőtt. A legnagyobb energia- és nyersanyagfogyasztó ágazatokat azonban még erőltetettebben fejlesztették. Öt év alatt a gyáripari termelés több mint 2,5-szeresre bővült. Az építőanyagipari termelés 2,8-szoros, a vegyipari közel háromszoros, a kohászati 2,3-szeres növekedést mutatott. Ugyanakkor a kitermelt szén összetétele az alacsonyabb kalóriaértékű barnaszén és lignit javára tolódott el. Nem gondoskodtak a gazdaságos felhasználást elősegítő hasznosításáról illetve fejlesztéséről. Elhanyagolták a tüzelőberendezések korszerűsítését. Nem volt kedvezőbb a helyzet az ásványolaj-termelés és -hasznosítás terén sem.

A nyersvastermelés (öt év alatt) több mint megduplázódott, a nyersacél termelése 78, a hengerelt acélé 80 százalékkal emelkedett. (Mindez is elégtelennek bizonyult a mesterségesen kialakított „szükségletekhez” képest.) A beruházásokat a nyersvasat előállító berendezések létesítésére összpontosítottak,

elhanyagolták a technikai korszerűsítést, nem fordítottak gondot a gazdaságos termelést biztosító kiszolgáló és segédberendezések, ércetömörítő-művek létesítésére. (Ezek hiányában csupán a két nagykohónál évente mintegy százezer tonna vasérc veszett kárba „szállípor alakjában”.) Nem volt arányban az acéltermeléssel a hengerművi kapacitás (említett 1954-ben „állandósult a hengerlőtü-ráhiány”). Állandó hiány jelentkezett finomlemezekben. Ennek ellenére a hengerművek kapacitását durvahengerekkel bővítették – a tervszerűtlen, aránytalan fejlesztés nagyobb dicsőségére – „a hazai szükségletet túlhaladónak”. Fontos termékeknek indokolatlanul sok anyagot (és energiát) fogyasztottak.

Csökkent a kisebb anyagigényű, ugyanakkor kitűnő termelési hagyományokkal rendelkező iparágak súlya.

Tékozlás jellemezte a *beruházásokat*. Az amúgy is szűkös tőke pazarlásának méreteire utal, hogy öt év alatt a befejezetlen beruházás-állomány több mint tizenegyi milliárd forinttal emelkedett, ami ötvenöt százalékkal volt magasabb, „mint az 1955. évi egész beruházási keret”.

Az első öt éves terv idején bontakozott ki először a kisüzemi rendszer, vele a *parasztság felszámolásának folyamata*. Ez együtt járt a termelési tényezők összhangjának tudatos megfontolásával a mezőgazdaságban. Ennek gazdasági következményei természetesen ugyancsak azonnali jelentkezték. A terv öt esztendeje alatt a *mezőgazdasági termelés értéke* – eltekintve a különösen kedvező időjárású 1951. évtől – *egy-szer sem érte el az 1938. évi színvonalat*. A fejlődésnek éveig nyoma sem mutatkozott, s elég hirtelen jelentkeztek a mezőgazdaság termelőképesége romlásának nyilvánvaló jelei.¹⁸ A kenyérgabona összes termése a tervidőszakban évi átlagban közel tíz százalékkal maradt el a háború előtti tíz év átlagától. A *kenyérellátási zavarok* politikai jellegűvé váltak, s csak import révén voltak részlegesen feloldhatók. Hazánk ebben az időszakban vált egykori agrárkivitelű országból masszív agrárbehozatali országgá. Az állattenyésztésben az egy szamosállatra jutó takarmánymennyiség évről évre csökkent, s öt év átlagában is kevesebb volt, mint az 1931–1940-es évek átlagában.

A külkereskedelmi tevékenység nem növelte, hanem csökkentette az elosztásra rendelkezésre álló anyagi javak mennyiségét. A preferált exporttermékeket a *világpiaci áraknál alacsonyabb árakon* tudták csak értékesíteni. Azért kellett exportálni (esetenként bármi áron), hogy importálhassák azokat az eszközöket (esetenként bármi áron), amelyek más forrásból nem voltak beszerezhetők, s amelyeket elengedhetetlennek ítélték a kitűzött célok megvalósítása szempontjából.

Pontos adatok nem állnak természetesen rendelkezésre, hogy a háború befejezése és 1956 között összességében *mekkora anyagi veszteségek* érték az országot. Mindazonáltal eléggé egyértelműnek tetszik, hogy a megszállás, a jóvátétel s az ötvenes évek ka-

landor jellegű, erőforrásokat kíméletlenül pusztító politikája következtében anyagi értelemben *legalább még egy háborús pusztulással felérő csapás* érte a hazai anyagi kultúrát.

De megtették a magukét az 1956 utáni kurzusok is, az úgynevezett „*Kádár- (vagy káder-) rendszer*”, sőt, maga a „rendszerváltás” is.

Az előbbi mindenképp azáltal, hogy – egy rövid, megkapaszkodási szünet után – folytatta az 1956-tal megszakított tékozló gazdaságpolitikát: a „*szocialista iparosítás*”, az „*utolérni ér túlszárnyalni*”-rohamok, a „*kollektivizációs kampány*”, a „*nagy programok*”, a „*nagyvállalati átszervezés*”, a minden korábbinál tékozlóbb, újabb két „iparosítási” hullám, az elindított, félbehagyott, használatlanra tett „*nagyberuházások*”, „*közös beruházások*”, bős-nagymarosi, prédikálószerű, egyéb erőmű-, *olefin*, *eocén*- és más (neve-nincs) programok, kooperációk és konverziók révén, nevén és címén. Előbb a spontán, majd a tervszerű eladósítási politika útján. Legvégül a javak – „*spontán privatizáció*”-nak nevezett – „el-magánosításával”. Ez is forintban további több ezer milliárdos – azonos paritáson több tízmilliárd dollár nagyságrendű – veszteségeket okozott.

Lehetetlen itt akár csak a legfontosabb részletek említése is. Legfeljebb a veszteségek jellegére, bizonyos értelemben összefüggésére, esetenkénti nagyságrendjére utalhatunk.

Sok tekintetben meghatározó jelentősége volt annak, hogy az 1956 november negyediké után külső segítséggel hatalomra segített kurzus¹⁹ néhány év alatt végrehajtás tekintetében *még azzal is elvágta*, amiről a Rákosi nevével jegyzett tébolyult idők fő- és alfunkcionáriusai, mi több: maga Rákosi, sőt Gerő²⁰ is, legfeljebb ha jobb pillanataiban álmódott vagy álmódolhatott. A „megkapaszkodás” szokott kényszerűsünete (vagy légzés-zavarai) után a réginél is sok tekintetben álnokabb menetben, lényegileg minden eredetiségtől elkül, a „szocializmus építése lenini terve sztalini kivitelezésének” itthoni úttörői által megjelölt úton haladt tovább majdnem minden. Kétszer bukott meg, először ötvenháromban, majd ötvenhatban, a hazai adottságoknak és hagyományoknak tökéletesen ellentmondó, de a világgazdasági korszerűsödés fő irányával is teljességgel ellentétes, energia- és nyersanyag-faló nehézipari, hadi jellegű „szocialista iparosítás”. Hiába! Újraindították. Kétszer – 1953-ban és 1956-ban – kellett leállítani az itthon első, igazán sztalini „öt éves” terv „nagyfeszítményeit”. Hiába! Részben más címen *még kétszer* (előbb a „második”, majd a legvége felé: az „ötödik öt éves terv”-be iktatva) minden korábbinál tékozlóbb módon öket is, meg a hozzájuk kapcsolt összes ipari esztelenséget is: *újraindították*. Kétszer bukott meg a kistermelő paraszti üzem sztalini típusú felszámolásának alvilági módja. És nem hiába, mert *harmadszorra* mégis végrehajtották.

Ehhez járultak a szakirodalomból ismert technikai, infrastrukturális, illetve háttérpári elégtelenségek és hiányosságok. Nem általánosan ismert, hogy *szovjet*

felmérés szerint is romlottak 1960 és 1965 között a magyar műszaki színvonal mutatói. Magyarország 1965-ben a szovjetek által az összes KGST-oroszra alkalmazott szintetikus mutató szerint a KGST-országok sorában az 1960. évi utolsó előtti helyről az utolsó sora szorult. Ugyancsak szovjet számítás szerint 1970-re is csupán Lengyelországhoz képest tudott az ország felmutatni némi viszonylagos javulást e téren.

Az eladósodást gazdaságpolitikai irreálitásokkal, hibákkal, tévedésekkel, újabb „utolérési” víziókkal, túlhajtásokkal, újabb és újabb „fegyverzet-korszerűsítésekkel”, közös beruházásokkal, dollárért rubelt tranzakciókkal, téves helyzetmegítéléssel és egyéb hibás döntések sorozatával alapozták meg. 1978 végén a nettó konvertibilis adósság 213 milliárd forintot tett ki, ebből 192 milliárd 1975 után keletkezett. És nem minden büszkeség nélkül szögezhetők le az illetékesek: a külső forrásokat elsődlegesen az általános felhasználás-többsélt fedezésére és nem a gazdaság modernizálására használták fel. Az ebben az időben felvett hitelek kétharmada a folyó fizetési mérleghiány fedezetét szolgált. Egyharmada a törlesztést biztosította. De azt is megállapíthatjuk: adósságszolgálat felemészti az éves nemzetijövedelem-növekményt, és hogy a 9,2 milliárd dolláros bruttó tartozásból 4,3 milliárd rövidlejáratú hitel volt, amikor az ország arany- és konvertibilis devizatartaléka alig 1,3 milliárd dollár volt, ami pusztán háromhavi fizetési kötelezettségre nyújtott fedezetet.

A rendszerváltás után a szegénység meghatározódott. A nyolcvanas években a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) körülbelül egymillió szegényt regisztrált, fél évtized múltán számukat mintegy hárommillióra becsülték. A szociológiai felmérések szerint 1989 óta a lakosság hatvan-hetven százalékának romlottak az életfeltételei. A KSH létminimum-számítása alapján 1995-ben a húsz év alatti népességnek mintegy negyvenöt százaléka élt olyan háztartásban, ahol az egy főre jutó jövedelem nem érte el a létminimumot. 1996 februári adatok szerint a munkanélküliségi ráta 11,6 százalékos volt, s ennek megfelelően 530 ezer a nyilvántartott munkanélküliek száma. Felgyorsult az infláció növekedése (a fogyasztói áraké 28,3 százalék volt). 1995 júniusától a gazdasági szabályozók (újabb) változtatásával a kisvállalkozók növekvő számban adták vissza vállalkozói igazolványukat.

Az 1990. évi (3000 milliárd forint „merleg” szerinti) állami vagyon 1995 elején 6000 milliárd forintra becsülték. Ebből 1990 és 1994 között a halmozott privatizációs bevétel a valorizált eredeti értéknek mindössze tíz százalékára rúgott. 1995 elejére az eredeti legbecsült vagyonérték nagy része (minimálisan harmada, más mérlegelés szerint hetven százaléka, mindenesetre több ezer milliárd forint értékben) „eltűnt”, elveszett, elprivatizáltatott...

A KSH adatai szerint 1985 és 1995 viszonylatában az aktív keresők száma nemzetgazdasági szinten 4,9 millióról 3,6 millióra (26,5 százalékkal), a mezőgazdaságban 981 ezerrel 308 ezerre (673 ezerrel, 68,6

százalékkal) esett vissza. (1991 megfelelő adatai: nemzetgazdaság 4,8 millió, mezőgazdaság 810 ezer.) 1989 és 1994 között a GDP²² mintegy 18 százalékkal csökkent, ezen belül a mezőgazdasági hozzájárulás kerekén harmaddal. Csupán a legutóbbi másfél év alatt a forint reálértéke két ötödével esett vissza. Minden korábbinál szélesebbre nyílt a jövedelmi olló. Minden korábbinál nagyobbak a fogyasztási különbségek. A legszembetűnőbbek a kezd emlékeztetni a tömeges elszegényedés. Minden korábbinál nagyobb mértékben romlanak az egészségügyi, oktatási feltételek.

Történelmi perspektívából nézve az átalakulás eddigi mérlegét, ugyancsak eléggé riasztó a kép. Az első világháború előtti Magyarországon a GDP fejátlag a nálunk fejlettebbek átlagának valamivel még több mint kétharmadát tette ki, 1989-ben már a negyedét sem. Az ország részaránya a világkereskedelemben 1938-hoz képest is a harmadára esett vissza. Az infláció a harminc százalékot, a bruttó külső adósságállomány a harminc milliárd, a folyó fizetési mérleg a négymilliárd dollárt ostromolja, miközben a külsőhöz hasonló súlyú belső államadósság is halasztott adóként függ a magunk és utódaink feje fölött. (Csupán 1994-ben 2-2,7 milliárd dollárra becsülték az illegális töke kivitt. 1995-ben a költségvetési hiány 433 milliárd forintra rúgott, míg a kamatkötelezettség már 450 milliárdra.) És folytathatnánk tovább itt is a sort...

Jóléti szempontból – mondhatni – idilli emlének látszhatnak a hetvenes évek, noha elképzelhető volt akkor is a tékozlás, sok volt akkor is a gond és ugyan csak sokan voltak akkor is a szűkséget szenvedők. Ami pedig az eladósodás és a rendszerváltás következményeként állt elő, az bizony teljes képtelenségnek tetszhet. Pedig való. A vele járó anyagi, erkölcsi károk is felérnek egy újabb háborús veszteséggel. Immár a harmadikkal. A fenti, valójában eseti jelzések a veszteségek egészen elképesztő méreteire utalnak. Remélhetőleg arra is, hogy talán mégiscsak elpusztíthatatlan életereje van ennek az országnak és népének...

JEGYZETEK

1 Potsdam, a második világháború európai szakaszát lezáró konferencia Berlin eleste után 1945. július 17. – augusztus 2. között. Sztálin, Truman, Churchill, majd Atlee részvételével.

2 Szakasits Árpád, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elnökeinek előadói beszédéből (1945. augusztus 18.)

3 Tetherán konferencia: 1943. november 28. – december 1. között Sztálin, Roosevelt és Churchill részvételével. – Jaltai konferencia: 1945. február 4-12. között, ugyancsak a Szovjetunió, az USA és Nagy-Britannia első emberének részvételével.

4 vae victis (latin): jaj a legyőzötteknek!

5 Bán Antal, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt főtitkárának beszámolójából (1945. augusztus 18.)

6 Szövetséges Ellenőrző Bizottság: a második világháború után létrehozott négyhatalmi szerv a leszerelés, a náciállítvány ellenőrzésére. Elnöke előbb Vorosilov marsall, később Sztálinov altábornagy.

7 appoit (francia): társas vállalkozásban a felek által bevitt rész

8 transzfer (latin): pénzmozgás, átutalás

9 Sztálin, Joszif Visszárionovics (1879-1953): a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának és a szovjet államnak felhatalmált irányítója Lenin halála (1924) után.

10 Gyakorlatilag minden Nyugaton előállított beruházási cikk hamarosan valamilyen behozott korlátozás alá esett.

11 szatellit: bolygó, mely Napja körül kering

12 KGST: Kölcseves Gazdasági Segítség Tanácsa

13 „Kis-antant” országok: 1920-tól 1938-ig Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia politikai szövetsége francia befolyás alatt.

14 stratégia (görög): hadvezér

15 Magyarországi számára külön szerencsétlenség, hogy a moszkvai emigrációból végrehajtott megbízásokkal hazaküldött kommunisták, akik végül a pártot és a hazai adminisztrációt uralták, szélsőséges módon hajtották végre, részben hozzá nem értésből, részben politikai tébolyultságuk folytán a szatlini határozatokkal, s ezzel öt éven belül kétszer is sikerült az országot csődbe juttatniuk. (Először 1953-ban. Aztán 1956-ban.)

16 dezorganizáció (latin): ltt: szervezeti felbomlás

17 kolhozosítás (orosz): közös gazdálkodás erőszakolt bevezetése a mezőgazdaságban

18 Fontos termékekből, élelmiszerekből csökkent a fogyasztás. Az egy főre jutó húsfogyasztás 1938-hoz képest majdnem negyedével, a tojásé harmaddal, a tejé, a boré is majdnem harmaddal volt alacsonyabb, mint a háború előtt.

19 Kádár János 1956. november 4-én hajnalban a szolnoki rádió hullámhosszán felolvasta az úgynevezett Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány felhívását, s hogy „A Szovjetunió fegyveres erőinek segítségével” megkezdte harcát az „ellenforradalmi erők” felszámolására.

20 Gerő Ernő (1898-1980): politikus közgazdász, a szovjet emigrációból visszatért magyar kommunista vezetés gazdasági földeolósága, Rákosi leváltása után a párt első titkára; a forradalom kergette el.

21 N. Sz. Hruscsov (1894-1971): szovjet állam- és pártvezér kivétel nélkül, nagyratörő tervvel: „Utolérni és leghatni” Angliát! Amerikát!

22 GDP (angol, ejtsd: dza-dl-pl): nemzeti össztermék

Heiszler Vilmos

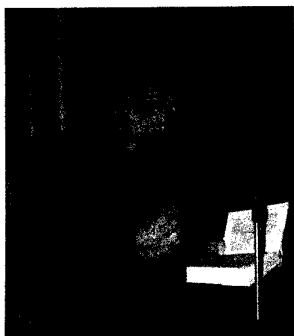
Politikai kultúrából kulturálatlan politikába

Általánosan elfogadott, közhelyszerű megállapítás szerint Magyarországon alacsony a politikai kultúra színvonala. Ezzel a megállapítással minden további nélkül egyetérthetünk. Azzal a felfogással azonban, mely ezt az alacsony színvonalat történelmi örökségként kezeli, már kevésbé. Úgy vélem, hogy a magyarországi politikai hagyománynak van egy vonulata, mely nem tudatosult eléggé sem a tudományban, sem a szélesebb közvéleményben. Pedig értékről, értékek soráról van szó, melyek egy értékvesztési folyamat során törölődtek a gyakorlatból, majd lassan-lassan az emlékezetből is. Konkrétan az önkormányzatiság és a vallási pluralizmus kategóriáira gondolok, melyek a középkor végétől és az újkor elejétől jelen voltak a magyarországi politikai gyakorlatban. Az önkormányzatiság természetesen csak a rendi keretek között érvényesülhetett, tehát a vármegyék nemesi és a szabad királyi városok polgári rétegeire terjedt ki, ott viszont tagadhatatlanul jelen van a feudalizmus végéig. A vallási pluralizmus sem volt korlátlan, de a protestantizmus – felléptétől kezdve – kisebb-nagyobb mértékben szintén állandó összetevője lehetett a magyarországi társadalmi-politikai állapotoknak.

Ezek az önmagukban is méltatni érdemes jellem-

zők még értékesebbnek tűnhetnek számunkra, ha a minket övező területek valóságával hasonlítjuk össze a magyarországi viszonyokat: láthatóvá lesz, hogy nálunk az önkormányzatiság gyakorlata mind időben, mind térben jóval kiterjedtebb, mint például az osztrák örökös tartományokban. Ugyanezt mondhatjuk a vallási pluralizmusról is. Nem kedvezőtlen a kép akkor sem, ha másik szomszédunkat, Lengyelországot választjuk összehasonlítási alapul: a vallási pluralizmus egyértelműen nálunk érvényesült jobban, az önkormányzatiság tekintetében pedig azt mondhatjuk, hogy nálunk a rendi önkormányzatiság nem fajult nemesi anarchiává, mint az a lengyel nemesi köztársaságban történt (persze, itt inkább a Habsburg-abszolutizmus ellenhatása volt a döntő). Déli-déleleti szomszédainkkal nem is igen hasonlíthatjuk össze magunkat, annyira egyértelmű az eltérés a bizánci és iszlám tradíciókat hordozó balkáni és a nyugatias elemeket felmutató közép-európai modell között. Déli-déleleti szomszédainkkal nem is igen hasonlíthatjuk össze magunkat, annyira egyértelmű az eltérés a bizánci és iszlám tradíciókat hordozó balkáni és a nyugatias elemeket felmutató közép-európai modell között. Déli-déleleti szomszédainkkal nem is igen hasonlíthatjuk össze magunkat, annyira egyértelmű az eltérés a bizánci és iszlám tradíciókat hordozó balkáni és a nyugatias elemeket felmutató közép-európai modell között. Déli-déleleti szomszédainkkal nem is igen hasonlíthatjuk össze magunkat, annyira egyértelmű az eltérés a bizánci és iszlám tradíciókat hordozó balkáni és a nyugatias elemeket felmutató közép-európai modell között.

Heiszler Vilmos történész (Budapest, 1947). 1989-90 között a Magyarországi Szociáldemokrata Párt választmányának tagja. 1981 óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karán adjunktus. Főbb művei: „A bécsi katonai vezetés és az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája” (1984), „Photo Habsburg” (1989)

Heiszler Vilmos

az oszmán birodalom keretei között kialakult helyi igazgatási szervezetekkel rokoníthatunk.

Természetesen távol áll tőlünk a magyarországi nemesi önkormányzati rendszer idealizálása: a vármegyeiüléseken rendszeresített konfliktusmegoldó mechanizmust egy Kemény Zsigmond²-idézzel szemléltethetjük legjobban: „NN. pedig megszegyénítve a touloni kis pattantyúst³, kitől még a mame-lukok is rettegtek, mert midőn észrevehé, hogy a határokat saját ínye és pártunk ízlésének ellenére fognak kiütni, nem tőn úgy mint amaz, ki nagy teke-tóriával vezeté bé a *convent*-be a szuronyokkal felfegy-verzett legénységet, s addig gyakorla ott különböző katonai fejleteket, míg végre a törvényhozó urak las-sanként az udvaron künn találták magukat, hanem magyar egyenességgel kurjantotta el magát, és ezen ünnepélyes jeladásra árva cserfák és ólmos bunkók szöktették a zöldasztalon keresztül, és üzték ajtón s kapun ki a tekintetes Rendeket.” Ez bizony – mai szó-val – *bunkókrácia* a javából, melyből elég nehéz a de-mokrácia útjára lépni. Egy döntő szempontot azon-ban nem hagyhatunk figyelmen kívül: a konfliktus résztvevői egymás között játszották le a játszmát, úgy is mondhatnánk: a fizikai erőszak egy horizontális struktúrában alkalmaztatott. Egyenrangú felek

„adok-kapok” küzdelme

zajlott, a *felsőbbség beavatkozása nélkül*. S ez nagyon fontos momentum, olyan, ami később eltűnt ebből a régióból.

Nem véletlen, hogy éppen egy Kemény Zsigmond-idezetet találhattunk a vármegyei állapotok visszás-ságainak szemléltetésére: a feudális eredetű intéz-ményeket, így a vármegyéket is kíméletlenül bíráló centralistákhoz közelálló íróktól idéztünk. A *centralisták* úgy gondolták, hogy az ország polgárosításához el-engedhetetlen az államügyek központosítása, a szak-szerűtlen helyi autonómiák megnyirbálása, vagy ép-en felszámolása. A *francia minták* kritikátlan másolá-sának szokták betudni ezt a felfogást és gyakorlatot. A francia minta szolgálai másolását elősegítette a ma-

gyar és a francia nacionalizmus közös vonása: az *ál-lamnemzeti gondolkodás*. A közös vonások mellett azon-ban létezett egy lényegi különbség. Míg a francia aj-kúak a francia országlakosság több mint kilencven százalékát alkották (most ne menjünk annak tárgya-lásába, hogy a *provanszál* tájszólás-e vagy önálló nyelv?), addig a magyar szent korona országaiban a magyar ajkúak arányszáma nem érte el az ötven szá-zalékot sem. Míg tehát Franciaországban a túlnyomó többséget alkották az államnemzet nyelvének beszélői, Magyarországon csak relatíve voltak többségben, abszolút többséggel nem rendelkeztek. *Ilyen arányszá-mok mellett* nehéz a demokratikus alapelvek betartása, minden elnyomó állami intézkedést „nemzeti ér-dek”-kel lehet magyarázni. Innen ered a magyar ural-kodó osztályok dualizmus⁴ kori jellegzetes etatizma-sa.⁵

Ennek a liberális jelszavakkal takarózó etatizmus-nak volt briliáns képességű kezelője a kor nagy mi-niszterelnöke: Tisza Kálmán⁶. A nemzeti és a liberális elvek napi politikai eszközként való alkalmazásának *Bismarck*⁷ után bizonyára legügyesebb közép-európai mestere ügyes taktikusként épített a magyar közvé-lelmény félelmeire, mintha csak Bibó István⁸ híres mondását „*aki fél, nem lehet demokrata*” akarta volna előre igazolni. A magyar uralkodó osztályok *féltek* (a nemzetiségektől, a parasztoktól, a szocialistáktól), s valóban nem lehettek demokraták, hanem eltorla-szolták a *liberalizmus*⁹ demokratikus továbbfejleszté-sének az útját. A felforgató mozgalmaktól való félelem felértékelte az állami elnyomó apparátus szere-pét, akár igazgatási, akár fegyveres jellegű szervezetről volt légyen szó. S ez megváltoztatta a konfliktus-kezelés korábban megszokott mechanizmusát: *hori-zontális* struktúrák helyett *vertikálisak* alakultak ki. Tisza Kálmán *reformja* a hatáskörök többségét *elvonta* a he-lyi törvényhatóságoktól, a vármegyék és a törvényha-tósági jogú városok egyre inkább az államhatalomtól váltak függővé. De változtatott Tisza a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyán is: *nem* a parla-ment ellenőrizte a kormányt s határozta meg össze-tételt, hanem a kormány ellenőrizte egyre inkább a parlamentet, s a képviselőjelöltek *kvázi* választásában is egyre inkább a pártvezér-miniszterelnök szava dön-tött. Kikristályosodott a modern kori magyar tör-vényhozás egyik máig élő figurája, a *mameluk*, aki ne-vét a középkori egyiptomi szultánok süketnéma rab-szolgáiról kapta (ezek egyetlen intéseire gondolokdás nélkül követték uruk parancsát). A központi irányítás alá vont helyi közigazgatás hathatós beavatkozása mellett zajló, *nyílt választások* garantálták a kormány-párt folyamatos győzelmeit, úgyhogy többpárti kere-tek között

gyakorlatilag egypártrendszerű kormányzás

jött létre a szabadelvűek uralma idején. (Jellemző, hogy 1990 előtt mindössze két alkalommal, 1905-ben és 1910-ben veszített a kormánypárt választást Magyarországon.)

S ez a szisztéma csak autoritárius, tekintélyuralmi irányba fejlődött tovább. A *Szabadelvű Párt* 1905-ös veresége után az *ifjabbik* Tisza István már *Nemzeti Mun-káspárt* néven szervezi újra pártját, félreteszi a „sza-badelvű” jelzőt a párt nevéből (a néven kívül úgysem sok maradt már a nagy elődök liberalizmusából). A háborúra való készülődés jegyében egymás után szü-letnek a kormánynak különleges intézkedési lehető-ségeket biztosító törvények, s a Magyarországon mindig nagy becsben tartott *sajtószabadság korlátozása-ra* is sort kerfettek az *előzetes cenzúra* intézményének újbóli bevezetésével. S mindezek fölött ott lebegett az aggságával az állandóság érzetét sugalló uralko-dó, *Ferenc József* személye. Az uralkodását kievégések-kel kezdő, abszolutizmussal folytatódó és kiegyezéssel konszolidáló császár-király hosszas uralkodása alatt gyakran váltogatta miniszterelnökeit és kormányzati rendszereit is, s ezzel is azt az érzést erősítette attál-valóiban, hogy a kormányzati berendezkedés mine-műségénél fontosabbak a *személyi tényezők*: mindegy, hogy nyílt önkényuralom van-e, féllalokmányos vagy majdnem egészen konstitucionális berendezkedés, a rendszer csúcsán ugyanaz a személy foglal helyet. Ez is a politikai berendezkedés mineműségéhez való ci-nikus hozzáállást erősíthette az egész birodalomban, így nálunk is.

A világháború és az azt követő forradalmak felerő-sítették és kiteljesítették mindazon tendenciákat, melyek már évtizedek óta ásták alá az egyéni szabadság és méltóság tiszteletén, a hatalommegosztás el-méletén és gyakorlatán nyugvó tudati és anyagi struktúrákat. Az erőszak kultusza, mely eddig legfel-jebb frusztrált¹⁰ filozófusok és egzaltált¹¹ frók művei-ből terjedhetett, a háború poklában borzalmas visszaigazolást kapott: tényleg lehet büntetlenül em-bert ölni, sőt: a problémák megoldásának az a „*leg-egyszerűbb módja*”, ha fizikailag iktatjuk ki a minket gát-ló tényezőket, legyenek azok akár intézményi, akár személyi jellegűek. S a háborús tapasztalatok huma-nusabb része, a „*lövészárók élménye*”-nek nevezett, osz-tálykorlátokat áthidaló, bajtársias szolidaritásérzet kialakulása a tiszték és a legénység között sem az egyéni szabadság tiszteletét, hanem a nemzeti kol-lektívumban való feloldódást, az úgynevezett *integrá-lis nacionalizmus* erősítette. Az egyenruha milliói szá-mára mindennapi viseletté vált, a hadigazdálkodás megmutatta, hogy igenis lehetséges a javak állami eszközökkel való újraelosztása: készen állt az út *egyenruhas diktátorok*, nemzeti és szociális jelszavakkal hatalomra törő *demagógok* előtt.

A kortendénia elől Magyarország sem térhetett ki. Itt is forradalmak törtek ki, melyekből kétes legiti-mitású hatalmak nőttek ki (a legszebb liberális eszmé-et hirdető, s valóban a sajtószabadságot, az általá-nos titkos választójogot, a nemzetiiségi egyenjogúsá-got és a földreformot először törvénybe iktató *Káro-lyi*¹²-féle *polgári demokratikus rendszer* is rendeleti úton próbálta kormányozni az országot; a nyíltan diktató-rikus tanács hatalomról nem is beszélve). A forradal-makat követő *ellenforradalom*¹³ a kezdeti diktatórikus-

terrorisztikus tendenciákat néhány év leforgása alatt levették, s érvényesült a már 1849-ből ismert *menet-rend*: a véres szakaszt követi az óvatoss konszolidáció, a jogállami normák lassú – bár távolról sem tökéle-tes – visszacsempészése (ez a folyamat majd 1956 után is lejártszempök, mutatva a *politikai koreográfiák* állandóságát). Az új, magát „keresztény”-nek hirdető kurzus látványosan megtagadta a liberalizmust (e megtagadás főleg az ideológiában volt látványos: a szépirodalomban *Szabó Dezső*, a történettudomány-ban *Szekfü Gyula* végezte el a dualista rendszer kriti-káját, leszámolva annak „túlzott liberalizmusával”). A gyakorlati politikában viszont *Bethlen István*¹⁴ Tisza Kálmán tehetséges utódának bizonyult: csakúgy, mint elődje, ő is egy furfangos fúzió¹⁵ segítségével hozott létre új, a

stabil egypártrendszerű hatalomgyakorlásra alkalmas

kormánypártot, míg a parlamentben megmaradhat-tak a kormányzásra esélytelen ellenzéki pártok. A bethleni rendszerben a politikai pluralizmus az egypártrendszerű kormányzás parlamentáris fűgfelele-lévé silányult, a nyílt szavazásos választásokat ismét a helyi közigazgatási apparátus és a csendőrség masszív jelenléte döntötte el. S ha Bethlent Tisza utódjának tekinthetjük, *Horthy* a mindig is példakép-nek tekintett *Ferenc József* példáját követte: 1919 vé-res ősze 1849-et, a *Bethlen–Peyer-paktum*¹⁶ pedig a ki-egyezőést idézte. Az admirális-kormányzó beköltöztött a budai királyi palotába és a gödöllői vadászkastély-ba, s ismét egy snájd¹⁷ egyenruhás figura arcképe tekintett az alattvalókra a hivatalokban és az iskolák-ban, ismét egy megnyugtató, atyai figurát érezhetett maga fölött a társadalom, aki kezdetben keményen megbünteti a renitenskedőket¹⁸, de az atyai szigor az idők múltával egyre enyhül.

Bármennyire tekintélyuralmi volt is ez a rendszer, bármennyire kulisszajellegű volt a parlament, a for-mák betartása valamiféle kultúrát követelt a résztve-vőktől. Ezek a formák azonban egyre inkább kiüre-sedtek, a Bethlent követő időkben egyre inkább a parancsuralmi jegyek érvényesültek, egyajta sajátos algoritmusban: a parlamentáris kellékeket inkább csak nyűgnek érző, a nyílt parancsuralmi rendszerrel szimpatizáló kormányfőket (*Gömbös*¹⁹, *Imrédy*²⁰, s a fel-tétlen németbarátsága miatt idesorolható *Bárdossy*²¹, *Szűcs*²²) óvatossabb, az alkotmányos formákat job-ban tiszteletben tartó utódok (*Darányi*²³, *Teleki*²⁴, *Kál-lay*²⁵, *Lakatos*²⁶) követték. Mindazonáltal a magyar rendszer egyre kevésbé felelt meg a polgári jog- és vagyonbiztonság követelményeinek, különösen a zsi-dótörvények bevezetése után nem.

Ami feltűnt: minden külsőséges, propagandisztikus elhatárolódás ellenére e *tendenciák* 1945 után is folyta-tódtak. A *Függetlenségi Front* kényszerkoalíciós kormá-nya voltaképpen az egypártrendszerű kormányzás sa-játos népi demokratikus változata volt (a koalícióból nem lehetett, illetve nem volt tanácsos kilépni, onnan

csak „repülni lehetett”, ahogy ezt egy más ügyben maga Rákosi Mátyás²⁷ fogalmazta meg) – az ellenzéknek itt sem volt esélye a kormányra kerülésre. A polgári jog- és vagyonbiztonság elve itt sem érvényesült, a kollektív jog- és vagyonvesztés mechanizmusa továbbra is működött (a folyamatosságot brutálisan bizonyítja az a tény, hogy az internálásokat-kitelepítéseket még az 50-es évek elején is egy 1939-es jogszabályra hivatkozva hajtották végre). 1948-tól kezdve egyre inkább ismét a nyílt parancsuralmi módszerek és technikák határozták meg a mindennapokat is. Ezek után 1956 csodáját tulajdonképpen abban láthatjuk, hogy *honnan* vette a magyar társadalom a *civilkurázst* a *diktatúra elleni nyílt lázadásra*?

Úgy gondolom, hogy itt egyfelől nagy szerepe volt a hagyományoknak, a „renitenskedés”, a többnyire idegen – vagy annak tekintett – hatalommal való szembeszegülés pozitív társadalmi megítélésének. Mert nem véletlen az, hogy a dualizmus kori vezetés és a Horthy-korszak vezető rétege is annyira félt az általános és titkos választójogtól: tudták, hogy a nép többsége egyáltalán nem áll mögöttük (ezért rúgott akkorra öngölt az Antall²⁸-kormány a Horthy-kor iránti nosztalgizálásával, főleg a kenderesi újrateremtéssel). S ha már öngólokról beszélünk, azt rúgtak Rákosiék is, nem is egyet: egyrészt a szabadságharcos hagyományok hazug kisajátításával akarva-akaratlanul ébren tartották a kuruos szabadságszeretet eszméjét, másfelől a szocialista eszmék hazug kisajátításával felébresztették a magyar társadalom igényeit az egyenlőség és a szociális igazságosság iránt. Talán nem túlzok, ha azt mondom: Rákosiék hazug propagandája talán mindennél többet tett azért, hogy a klasszikus hármas: a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszava minden korábnál erősebben illeszkedjék a magyar politikai kultúrába.

S talán ezért is annyira tragikus 1956 bukása. A magyar nép ismét azt tapasztalhatta, hogy „nem érdemes ugrálni”, nagy eszmékért kockáztatni. A szabadságról meghalni talán lehet, de élni a zsarnokság körülményei között lehet, sőt kell. Aki nem tudott vagy nem akart ilyen körülmények között élni, elme-hetett. Aki itt maradt, az vagy nem tudott kockáztatni, vagy minden áron, az alkalmazkodás árán is itt akart élni. Talán innen is fakad a magyar társadalom *kompromisszumkészsége* az 1956-ot követő konszolidáció idején. S Kádár János²⁹ a jól bevált koreográfia szerint konszolidált: előbb a korbácsot suhogtatta, utána a mézesmadzagot lengette. S a gyűlölt hóhérból, mint már annyiszor, a nép „jóságos atyja” lett...

A gyakorlatiasság, az alkalmazkodás jegyében el-tűntek a magyar politikai kultúrából a jogokért való kiállás, a többséggel való szembeszállás, sőt: a fel-fel való vitakozás összetevői. Maradt a sunyi „kijá-rás”, a soha nyíltan ki nem mondott, ezért mindig két-értelmű és önkényesen alkalmazható megegyezések kultúrája (lásd például: orvosi hálapénz). *Ennyiben kü-lönbözik* az 1956-ot követő konszolidáció az előző ket-tőtől: 1867-ben nyíltan megmondták, melyek a közös

ügyek, hol húzódnak a magyar önállóság határai. 1921-ben Bethlen – igaz, hogy már titkos paktumban – egyértelműen megvonta a szociáldemokrata szervez-kedés határvonalait. 1956 után a magyar társadalom-nak a párthatározatok bikkányelvéből kellett kikövet-keztetnie, mit lehet, meddig és mennyiért. (Talán ezért is értjük csak mi, magyarok, a lehetetlen viccet: „Men-yi?” „Harminc!” – „Mi harminc?” – „Mi mennyi?”)

Ilyen volt a politikai kultúra szívnova, amikor ránk szakadt a rendszerváltás, a kommunizmus bu-kása. S a szabadság körülményei között a kultúránél-kültség, ami a kádárizmus kötelei között nem lát-szott annyira, most szemérmetlenül elővillan. De ta-lán maradt még annyi a magyar politikai kultúra régi erényeiből, s tanulunk hozzájuk annyit, hogy úrrá le-hetünk annak a kultúrátlanságnak a tombolásán, ami most jellemzi politikai közszereplőinket.

JEGYZETEK

- 1 Huntington, Samuel, amerikai politológus. „A világok harca” című munkájában a különböző (nyugati keresztény, iszlám, távolkeleti) civilizációk összeütközését jósolja.
- 2 Kemény Zsigmond báró (1814–1875): író, publicista, szerkesztő
- 3 „a touloni kis pattantyús”: Bonaparte, Napoleon (1769–1821) francia hadvezér és államférfi, 1804–1815 között Franciaország császára.
- 4 dualizmus (latin): az 1867-es kiegyezés után létrejött kétköz-pontú államrendszer, Osztrák–Magyar Monarchia néven
- 5 etatizmus (latin): a gazdasági és társadalmi kérdések-ben való állami szerepvállalás szükségességét hirdető felfo-gás
- 6 gróf Tisza Kálmán (1830–1902): magyar miniszterelnök 1875–1890. Gróf Tisza István (1861–1918): Tisza Kálmán fia, miniszterelnök 1903–1905 és 1913–1917 között
- 7 Bismarck, Otto von (1815–1898): porosz miniszterelnök 1862–1890, német birodalmi kancellár 1871–1890 között
- 8 Bibó István (1911–1979): jogász, politológus a forradalom alatt a Nagy Imre kormány államminisztere
- 9 liberalizmus (latin): az egyén gazdasági és politikai szabadságát középpontba állító eszmerendszer. Szabadelvű Párt: az 1875-ös pártgyűlés után létrejött magyar kormánypárt
- 10 frusztrált (latin): kudarcélményről szenvedő
- 11 egzaltált (latin): szélsőfokoson ingadozó lelkiállapot
- 12 gróf Károlyi Mihály (1875–1955): magyar miniszterel-nök 1918–1919-ben, köztársasági elnök 1919-ben
13. Értud: a vitéz nagybányai Horthy Miklós tengerenagy és követői által meghirdetett és végrehajtott politikai fordulat
- 14 gróf Bethlen István (1874–1947): magyar miniszterel-nök 1921–1931 között
- 15 fűző (latin): pártgyűlés
- 16 Bethlen-Peyer paktum: Bethlen István miniszterelnök és Peyer Károly (1881–1956) szociáldemokrata vezető mege-gyezése a szociáldemokrata szervezkedés legalizálásáról, egyúttal annak az ipari és kereskedelmi dolgozókra vonatko-zó korlátozásáról (1921).
- 17 snájdig (német): jóvágás
- 18 renitenskedő (latin): a hatalommal szembeszegülő
- 19 Gömbös Gyula (1886–1936): magyar miniszterelnök 1932–1936 között
- 20 Imrédy Béla (1891–1946): magyar miniszterelnök 1938–1939 között
- 21 Bárdossy László (1881–1946): magyar miniszterelnök 1941–1942 között
- 22 Sztójay Döme (1883–1946): magyar miniszterelnök 1944-ben

23 Darányi Kálmán (1886–1939): magyar miniszterelnök 1936–1938 között
24 Teleki Pál (1879–1941): magyar miniszterelnök 1920–1921 és 1939–1941 között
25 Kállay Miklós (1887–1967): magyar miniszterelnök 1942–1944 között

26 Lakatos Géza (1890–1972): magyar miniszterelnök 1944-ben
27 Rákosi Mátyás (lásd VI. old. 6. sz. jegyzet)
28 Antall József dr. (1931–1993): a politikai fordulat után szabad választásokat megnyerő MDF első miniszterelnöke
29 Kádár János (lásd XII. old. 19. sz. jegyzet)

* * *

Uroševics Danilo szerb történész betegsége miatt nem tudta eljuttatni szerkesztőségünkbe a konferencián elhangzott előadásának szövegét. Arról beszélt, milyen fölösleges szenvedés és veszteségeket okozott a Tito elleni kampány (1948–1953) a hazai délszláv nemzetiségeknek.

Menáhem Meron (Herzlia, Izrael)

Az újpesti hitközség első időszaka 1945 után

Nehéz feladatot vállaltam magamra az újpesti zsi-dó hitközség háború utáni újjáépítéséről szóló be-számolóval.

Nem vagyok történész. Beszámolóm elsősorban családi, szociális és főleg érzelmi problémákra mu-tat rá az 1945 év utáni néhány esztendőben. Ugyan-akkor előrebocsátom, hogy az újpesti maradék zsi-dóság újjáépítési története jellemző Magyarország zsidóktól megürült vidéki városainak és azok feléle-dő zsidó hitközségeinek újjáépítési küzdelmeire.

Újpest 1945. január 10-én szabadult fel. Az a né-hány zsidó, aki ott bújkált, sem otthont, sem csalá-dot nem talált; január 18-án felszabadult a pesti get-tó, az onnan visszatérők – alig néhány tizen – idege-neket találtak lakásaikban, holmijaiknak hűlt helyét és a zsidó templomok romjait. Majd hazaszívárogtak

az első munkaszolgálatosok, mit sem tudva *Ausch-witzba* deportált családtagjaik sorsáról.

És akkor, 1945. február 11-én tizenhat fáradt, ron-gyos, testben-lélekben elcsigázott munkaszolgálatos és a bújkálásból előbújt zsidó férfi gyertyafény mel-tett – villany még nem volt – összeült, hogy megala-kítsa az újpesti hitközséget. Nyugodtan lehet állíta-ni, hogy ez a tizenhat férfi a *semmiből* kezdett életet épí-teni. A háború Nyugat-Magyarországon és Európában meg javában dúlt; a helyi hatóságok rendelkezésre bocsátották a később több tucatra nőtt létszámú hazatérőnek a hitközség feldúlt, romos székházát és a teljesen kifosztott, lerombolt belsejű templomot a volt zsidó aggok háza épületével együtt. Az aggok házában tartották az első istentiszteleteket és a szá-zra szaporodott számú visszatértek annak az udvarán emeltek emléktáblát a több mint tízezer, Újpestről elhurcolt zsidó emlékére.

Pest felszabadulása után megkezdte működését az amerikai JOINT¹ segélyakciója, élelmiszerek és egyéb holmi elállításában. A hatóságok elhagyott javakkal foglalkozó osztálya bútorokat utalt ki, váru a visszatérőket. A már néhány százra tehető lélekszámú megma-radottnak. Akkor még bizonyos remény és optimizmus ura-lkodott a megmenekültek körében, hogy övéik visszatérnek. Lis-tákat készítettek az elhurcoltakról, kutató- és informá-ció szolgálatot állítottak fel, az újpesti pályaudvaron bi-zottság állt naponta reggeltől estig, váru a visszatérőket. Ugyanakkor vasárnaponként *romellakartó munkát* végez-tek a templom udvarban, a hitközség és a volt iskola épületében, s a már kissé rendbehozott helyiségekben állandó titkárság létesült.

A háború befejezés után, 1945 nyarán, lassan meg szállingóztak haza deportáltak. Ők, az élvemaradtak hozták hírül, hogy hiába várják vissza a deportáltak többségét – a gyermekeket, az öregeket –, és a fel-

Menáhem Meron

nőttek többsége is elpusztult a haláltáborokban. Ez a felfoghatatlan pusztulás sokakat csüggedésbe ejtett, a fajdalom és az egyedülállat az ország elhagyására készítette őket.

A visszatértek között volt két újpesti fiatal rabbijelölt, Dr. Kepecs Imre és Jómagam? A hitközség rendelkezésünkre bocsátott két szobát és azonnal megkezdtek a pár száz megmaradt vallási életének megszervezését. 1945-ben az őszi nagy ünnepeken már mintegy ötszáz főnyi tömeg töltötte meg a kultúrteremből átalakított kis templomot, és a két rabbijelölt egymást felváltva funkcionált. A hívek egy része addigra már egzisztenciát teremtett magának és adományaikkal lehetővé tették a vallási és közösségi élet megindítását. Megtartottuk az első esküvőket; új családokat alapítottak sokan az egyedül maradtak közül. Külön említésre méltó az első felnőtté avatás – *barmicva*? – szertartás az Auschwitzból hazatért két ikerestvér számára. Közülük az egyik, Joel Alon ma Izrael budapesti nagykövete.

1946 beköszöntével több feladat várt a kis közösségekre: ezek egy részének megvalósítása évekre nyúlt. A nagy templom újjáépítése, emlékmű emelése a 12 000 – a munkaszolgálatban és a deportálásban meggyilkolt – újpesti zsidó emlékére, a volt *Venetianer*? zsidó iskola újbóli megnyitásának terve és az újpesti főrabbszék betöltése. 1947-ben körzeti szeretetotthonat avattak Újpesten, az ünnepségen jelen volt a JOINT Világszervezet elnöke is.

Mivel Magyarországon 1945–48 között többpárt-rendszerű polgári demokrácia és liberális szellem uralkodott, a romjainból felépült újpesti hitközség is szabadon fejlődhetett. A fejlődés csúcspontját az 1947–48-as évekre tehetjük.

A nagy templom belső renoválása elkészült 1947-ben. A színes ablaküvegeket a mártírok neveivel az őket gyógyzó hozzártartozók adományozták. Az őszi nagy ünnepek imáit már ott tartottuk, és a templom többé-kevésbé meg is télt. Ugyanebben az évben nyílt meg a Venetianer iskola az ugyancsak újpesti származású Löcsei Ferenc igazgatójában, kevés tanulóval, de nagy reményekkel a jövőre. Négy osztállyal indult a tanév. 1947 novemberében tartották meg a rabbiválasztást is. Immár 630 szavazó vett benne részt, és nyolc-tíz rabbi vendégszónoklatát hallgatták meg. Mintegy hatszáz szavazattal az addigi megbízott rabbitt, aki ma Önök előtt áll és akkor a dr. Murányi Miklós nevet viselte – választották meg főrabbinak. Kollégám, dr. Kepecs, az emlékezetes *Exodus* hajón? még a megalakulása előtt álló zsidó államba vándorolt.

Ugyanebben az évben megindítottuk a hitközség havi közlönyét: „*Szabad Újpesti Zsidó Élet*” címmel. Ezek a két füzetek legfontosabb forrásai mai előadásomnak. A nemzetközi nagyságnak elismert dr. Scheiber Sándor professzor? egyike volt az újság cikkíróinak.

Az év központi eseménye az emlékmű felállítására volt; Kőrösi Mariann terve alapján több mint 12 000 mártír nevét vésték márványba. A külső falat Kiss (Bán) Edit szobrászművész domborművei díszítik –

megörökítve a szenvedést az elhurcolástól a felszabadulásig. Az avatáson 1948 júliusában részt vettek a felekezetek papjai, a pesti hitközség vezetői, Újpest város előjárósága, a magyar kormány tagjai. Jelen volt a magyar köztársaság elnöke Tildy Zoltán (akinek ez volt az utolsó szereplése a nyilvánosság előtt – mielőtt erőszakkal lemondatták?).

Az emlékmű felállításának szükségességei illetően megoszlottak a vélemények. Az akkor kétezer lelket számláló közösség tagjai úgy érveltek, hogy a mártíroknak sem sír, sem sírkő nem jutott osztályrészül – így az emlékmű *mintegy közös sírkőve* az elpusztultaknak. Mások ellenben arra utaltak, hogy egy-két nemzedékben belül nem lesz, aki az emlékművet látogassa. Ma mintegy hatszáz zsidó él Újpesten, de az emlékmű minden ember *mementójaként* kiáltja a világnak. Soha többé!

1947-ben mint már említettem, megnyílt a felújított Venetianer iskola. Szeptember 1-jén hetvenkét tanuló iratkozott be. Az iskola növendékeiből alakult a templom énekara. Az iskola keretében napköziotthon is működött ebédeltetéssel és felügyelet alatti leckeke-zsítéssel. Az angol nyelv mellett a modern hébert is oktatták. Jellemző az akkor még liberális ország- és városvezetésre, hogy Újpest város polgármesternője látogatást tett a zsidó iskolában. Akkor még nem volt mesterségesen előállított „ellentét” a zsidó vallási vagy nemzeti nevelés és az ország iránti hűség között. Mindez megvalósult az új rezsim? alatt, amely először államosította, majd bezáratta az iskolát – hivatkozva a tanulók alacsony létszámára.

A zsidó közösségi élet keretében számos egyesület működött. Az ifjúságot a vértanúhalált halt főrabbi-ról, dr. Friedman Dénesről elnevezett kör képviselte. Számos műsoros estnek, *chanuka*? és *purim*? ünne-pélynek ők voltak a rendezői. A nők a Nőegylet és a cionista női szövetség, Wizo keretében fejtek ki társadalmi és szociális tevékenységet. Az ő érdemük volt a húsvéti ünnepekben évente megrendezett nyilvános *széderesték*? megtartása.

A Zsidó Állam 1948-ban történt megalakulása után Magyarország az elsőik között ismerte el Izrael államát. Így természetes volt, hogy a zsidó élet szel-lemi vezetése Izrael irányában haladt. Újpesten is megalakult a Magyar Cionista Szövetség. Kultúrte-szen, ünnepségeken kívül héber nyelvtanfolyamokat szervezett, nyári táborokat állított fel és segítette az Izraelbe távozni akarókat.

A Zsidó Állam kialakításakor nagy ünnepség volt a zsúfolásig megtelt templomban. A pusztulásból ha-zatértek érezték, hogy ha a háború előtt létrejött volna Izrael állama, az megváltoztatna volna a *Holocaust*? méreteit és borzalmait. Érezték, hogy végre van egy ország, amely mindenkor befogadja zsidó testvéreit és azonnali teljes polgárjogot biztosít nekik. Nem véletlen, hogy a templomokban a magyar hazáért való imádság mellett Izrael államáért is imát mondtak.

Mint mondtam, 1948-ig nem volt érzékelhető az ellentét. Cionistának lenni még nem jelentette azt,

hogy az ember reakció és áruló. Erről tanuszkodhat-nak az emlékműavatáson mondott szavaim: „*Vértanú-ink emléke kötelez minket, hogy sohasem az elnyomók, hanem az elnyomottak oldalán építsük az új életet, mely a demokrácia nevében biztosítja minden becsületes ember szabad életét és melynek nem lehetnek Auschwitz nevű állomásai*”. De ugyanebben a beszédben a következő szavak is el-hangzottak: „*Az új Izrael, a mának zsidó állama van hivatva megváltani a származásukat. Izrael országa küldi felénk a vigasztalás szavát, ottkint nyújtani a hontalannak, védelmet a védtelennek, hitet, életkedvet és zsidó kultúrát árasztván a világ minden pontján élő zsidóság felé*”.

Az akkori légkörben még nyílt agitáció folyhatott az Izraelben való fa-ültetésről; emlékeződtünk az újpesti mártírokról. Ez 1948-as izraeli-arab háború idején meg gyűjtöttek Magyarországon és Újpesten is az izraeli hadsereg számára, sőt, egy magyar tenger-járó hajó fegyvereket is szállított. (Mindez természetesen megfelelt az akkori szovjet politkának, mely Angliának a Közel-Keletről való kizorítását céloz-ta.)

Az 1948–48-as években, mint mondtam, bizo-nyos optimizmus uralkodott az újpesti zsidó körök-ben. Hittek az új demokratikus rendszer hozta szebb jövőben, emberséges magatartásában és hittek a Zsidó Állam minden zsidó emberre kiterjedő kultu-rális, társadalmi, valamint politikai védelmi szere-pében. Erre mutat az ezen esztendőben történt es-küvők és születések száma. Így írt erről a „Szabad Újpesti Zsidó Élet”-ben az iskola tanárnője: „*Ha nem újpestiekkel találkozom, eldicsekszem nekik az iskolával, mint az újpesti zsidóság magára találásának legjobb bizonyítéká-val, és büszkén mutatok rá a felszabadulás óta született közel száz gyermekre*”.

Leggyezeribben úgy foglalhatjuk össze az újpesti hitközség fejlődését a háború utáni első két-három évben, hogy statisztikai adatokat idézünk a hitközség újságjából: 1945 februárjától 1948 áprilisáig. Születé-sék száma: 141. Egyházi esküvők száma: 181. Betértek – főleg visszatértek – a zsidósághoz 48-an. Ez a rövid statisztika jelentősen, de csak részben ábrázolja a hit-község életét, életre kelését a háború után. A számok mögött istentiszteletek és kultúrestek közönsége,

számtalan előadás és klubest tele termei húzódnak meg.

1949-ben, az akkori rendszerváltás következtében nemcsak megszakadt a fejlődés, hanem megindult a hanyatlás. A zsidó iskolát bezárták, a zsidó kultúrát, főleg a cionizmust reakciónak minősítették; ilyen irányú tevékenységet már csak illegálisan lehetett folytatni.¹³ Sokan elhagyták Újpestet és az országot – nem legális utakon, hogy szabadon folytathassák zsi-dó életüket Izraelben. Köztük 1950-ben maga az Önök előtt álló előadó is.

JEGYZETEK

1 JOINT (Joint Distribution Committee – Egyesült Szétosztó Bizottság); nemzetközi amerikai zsidó segélyszervezet a zsi-dótörvények sújtotta zsidóság megszégyesítésére; a második vi-lágháborút követően az életben maradt deportáltakat egye-zekett támogatni.

2 Menáhem Meront ekkor Murányi Miklósnak hívták; Iz-raeli szokás szerint új nevet vett fel odaérkezése után. Jelké-pe ez a bibliai nevekhez való visszatérésnek, továbbá annak a régi meggyőződésnek is, hogy az új névvel levetheti az em-ber a múltját és új emberré válhat.

3 bar micva, bar micvó (héber): ekkor lesz a zsidó fiúgyer-mek régi szokásjog értelmében nagykorúvá

4 Venetianer: Venetianer Lajos (1867–1922) híres újpesti rabbi-ról elnevezett iskola

5 exodus (latin): kivonulás, hazatérés

6 Dr. Scheiber Sándor (1913–1985): rabbi, nyelvtudós és néprajzkutató, a Budapesti Rabbiszeminárium igazgatója volt haláláig.

7 Tildy Zoltán (1889–1961): református lelkész, 1946–48 között köztársasági elnök, majd vége perbefogása miatt le-mondatták és háziőrizetben tartották.

8 Érted a „fordulat éve” (1948) után.

9 chanuka (héber): a mécses csodája, karácsony táján tar-tott zsidó ünnep a makkabeusi győzelmek emlékére (lásd: Babilonia, 1996. december 15.)

10 purim (héber): zsidó örömnemű annak emlékére, hogy Eszternek, Ahasverus perzsa királyi zsidó feleségének sikerült megakadályoznia a zsidók ellen tervezett tömegmértét? gyl-kosságot.

11 széder (héber): családi ünnep este, az Egyiptomból való kivonulás emlékére.

12 Holocaust (görög): szó szerint égő áldozat. E kifejezés használatának, a hitleri zsidó gyilkosságokra való alkalmazá-sának tudományos körökben erőteljes ellenzői vannak.

13 Érted: a törvényes tiltással dacolva. Többen börtönbün-tetést is szenvedtek „cionista per” vádlottjaként.

S. Nagy Katalin

Vesztések a magyar képzőművészetben

A XX. századi magyar képzőművészet: a „vesztésé-gek” története. Bármennyire is történelmietlen a kérdés – „*mi lett volna, ha...*” –, kénytelenek vagyunk

Dr. S. Nagy Katalin művészettörténész, szociológus (Nagy-kanizsa, 1944) a Miskolci Egyetem tanszékvezető tanára, a Budapesti Műszaki Egyetem docense.

eljátszani a gondolattal, hogyan alakult volna a mo-dern magyar képzőművészet története, ha a húszas évek elején nem kénytelen emigrálni Bécsbe, Berlin-be az avantgárd művészek nagyobb és tehetsége-sebb része, ha nem menekül el annyi mindenki a két háború közötti jobboldali, konzervatív Magyaror-szágról, ha a méltatlan zsidótörvények, a Holocaust miatt nem pusztul el a festőink, szobrászaik közül

S. Nagy Katalin

annyi mindenki (köztük fiatalok! pótolhatatlan generáció), ha a pár év szabadság (1945–48) nem torkollik újabb elnyomásba és művészek elhallgattatásába, s ha a hetvenes évek elején nem disszidálnak a megújuló képzőművészeti nyelvet beszélők közül talán épp a legtehetségesebbek. *Nélkülük* történt itthon, ami történt, s vajon *velük* együtt is ilyen elmaradott vizuális kultúrájú ország lennénk?

Tihanyi Lajos, a Fülep Lajos-portré zseniális festője, a Nyugat fróinak, költőinek szellemi társa Párizsba kényszerül és a huszas-harmincas években a kor szellemének megfelelően festi absztrakt képeit (itt-hon két-három évtizedes késéssel jelenik meg az absztrakt festészet, 1945-ben ugyan létrejön az Európai Iskola mellett az absztrakt művészek csoportosulása, ám mindössze három évig működhet). Csáky József kubista szobrászata és Réthi Alfréd kubista, majd nonfiguratív festésze Párizsban bontakozik ki, nem jönnek haza. Miként a Kassák-körhöz tartozó Péri László sem és Breuer Marcell, a XX. század vizuális arculatát meghatározó Bauhaus tagja sem. Trauner Sándor, Kepes György, Moholy Nagy László fiatalokként menekül el a konzervatív kultúrpolitika elől, külföldön válnak jelentős alkotókká, a nemzetközi képzőművészet nagy újtói (itt-hon a hetvenes években válnak úgy-ahogy ismertté, magyar származásuk ellenére nem voltak és nincsenek jelen a magyar képzőművészet alakulásában). Kemény Zoltán és Szenes Árpád is a nyugat-európai modernnek sorát gazdagítják, nem térnek vissza Svájcából, Franciaországból Magyarországra. A nonfiguratív művészet világhírvé vált mesterei között legalább annyi a magyar származású, mint a zseniális fizikusok között: Victor Vasarely (Vásárhelyi Győző), Beöthy István, Etienne Hajdu, Kolozsvári Zsigmond, Amerigo Tot (Tóth Imre) és még sokan mások.

Idegen maradt itthon az 1932-ig Párizsban élő és ott rendkívül sikeres Farkas István festésze is, hiába volt kénytelen a Singer és Wolfner Könyvkiadó tulajdonosaként – apja halála után – hazajönni és átvenni a cég vezetését, hogy eltartassa négy gyermekét is. Farkas Auschwitzban pusztult el 1944 június végén.

Zsidó vallása, hite miatt kellett nyomorultul végeznie életét Ámos Imrének, akinek pedig 1938-ban Chagall ajánlotta, hogy maradjon Párizsban. A nagykállói haszid zsidó családból származó Ámos végigrajzolta a munkaszolgálat pokolba vezető útját: „*Szolnoki várlatkönyv*”-e a tanúságtétel, dokumentum a megáláztatásokról, szenvedésekről. „*Olyan lealázó, hogy visszasszorítanak bennünket csaknem minden foglalkozási ágából. Valami szörnyű sötétség fekszik az emberekben, mintha meg lennének fertőzve valami bacillussal.*” „Ez a talaj nem tudja befogadni munkáimat.” „*Hetek óta nem dolgozom. Teljes bizonytalanságban élünk*” – írja már 1938-ban.

Sokan mások nem voltak zsidó hitűek, asszimilálódott magyar családokban születtek, nevelkedtek, magyar képzőművészeknek tartották magukat, mint például Bokros Birmann Dezső, és nem értették, miért kösöftik ki őket, miért kényszerülnek a sárga csillag viselésére. Bokros mondja 1944 májusában Kassáknak: „*megjelölt ember vagyok*”, „nekem most már a kocsmába sem szabad bemennem”, „*milyen jó magának, aki nem zsidó*”. „Gúnyos megbántódással beszélt a nagy sárga csillagról, amit a kabátján a szíve felett kell viselnie” – írja róla Kassák. Elpusztult a nagy tehetségnek ígérkező Örkényi Strasser István; az egyéni hangú, markáns tehetségű Goldmann György, monumentális szobrok megteremtésének várományosa ugyancsak. (Itt kell megemlítenem, hogy ugyanebben a történelmi korszakban viszont a Szovjetunióban tűnt el nyomtalanul az expresszionizmustól és a görög plasztikától egyaránt tanuló fiatal szobrász: Mészáros László.) Fényes Adolf, a magyar népi életképek, falusi lányok, kisvárosi utcák békés festője, öreg, magára hagyottan, kiszolgáltatottan éhen halt. Az elpusztítottak névsora Basch Andortól Sugár Andorig vesztéseinkről árulkodik.

Tudomásom szerint még nem fródott meg a Holocaust hatása a magyar képzőművészetre, képzőművészetben. Ez annál nehezebb és – inkább művészetszociológiai, mint esztétikai probléma –, mert a negyvenes-ötvenes években a megélt élmények csak áttételesen szövédket bele a művekbe; a képzőművészet kénytelen volt lemondani az ábrázolásról, illusztrálásról, dokumentálásról. Mindazonáltal feltáró mélység, hogy a zsidóüldözésekre, halál- és munkatáborokra, a magyar zsidók többségének kegyetlen elpusztítására hogyan reagáltak a magyar zsidó és nem-zsidó képzőművészek.

XX. század végén, a XX. század elején az asszimilálódott zsidó művészek megörökölték a zsidó szokásokat, zsidó környezetet (például Herman Lipót olajfestményén egy széderestet ünneplő család látható, Fényes Adolf egyik olajképe a szolnoki zsinagóga). S természetesen vannak festők, szobrászok, akik főként a zsidó ünnepeket és mindennapi életet választják témául (például Harnik Bezálel, Kaufmann Izidor, Köves Izsó, Rottmann Mozart).

A többség azonban nemzetiben magyarnak tekintette magát, aki nyelvén – így a képzőművészeti

nyelvben is – magyarosodott, és a zsidóságot kizárólag felekezethez tartotta. „*A zsidóság első generációja megkötötte azt a társadalmi szerződést, mely kibontakozását biztosította. A reformkorra válaszó reformzsidóság második generációja már asszimilált magyar zsidóság volt*” – írja Várdi Péter „Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság” című tanulmányában.

Nemcsak a Holocaust veszteségeit, még azt sem mértük fel, mit jelentett az elmúlt ötven év – s a magyar értelmiségi lét szempontjából az ötvenes évek elején a szocialista realizmus egyzenzubonyába, az uniformizálódásba kényszerítés. Anna Margittól, Gadó Ilkától Korniss Dezsőn át Schaad Erzsébetig hallgatásba kényszerülnek legjobbjaink. Ahogy egyik röpiratukban írták: „*Az Európai Iskola a fauvizmust, kubizmust, expresszionizmust, absztrakciót és szürrealizmust képviseli Magyarországon*” – vagyis a sokféleséget, pluralizmust és modernizmust. Hidat akartak verni a magyar és az európai festészet között – ez önmagában is elegendő oknak bizonyult elhallgattatásukhoz: 1948–49-ben betiltják működésüket. A polgári Éleletforma, polgári kultúra, a kislétszámú polgárság szétzilálásával egyidőben a rákosista kultúrpolitika mindent betiltított, ami közelebb vihetett volna bennünket Európához. Felmérhetetlen, mit jelent a kortárs magyar képzőművészet szempontjából, hogy az

Európai Iskola betiltásának hírére számos ösztöndíjas fiatal művész a római Magyar Akadémiáról nem jött haza; külföldön maradtak, a bizonytalanul választva inkább a bizonyos rossz helyett (Georg Fehér, Paul Hargittai, Farkas Charlie és Paul és mások). 1956 után disszidált Beck András szobrász és Csernus Tibor festő Párizsba. A hatvanas évek underground képzőművészei közül Szabó Ákos, Frey Krisztián, Altorjai és még sokan. Felmérhetetlen, mit jelent a kortárs magyar képzőművészet szempontjából, hogy a Bernáth-tanfítvány Lakner László Berlinben professzor és nem a magyar Képzőművészeti Főiskolán.

Mindez csak probléma-felvetés, névsorolvasás. Ezt a munkát, kutatást sem végeztük el, még előttünk áll a feladat: a „vesztéseink a magyar képzőművészetben” megírása, a hiányok felmérése. Mi lett volna, ha nem szakad meg a huszas években, a negyvenes években, az ötvenes évek elején és a hetvenes évek elején az újra meg újra nekilendülő modern magyar képzőművészet „jogfolytonossága”? Túl gazdag a névsor, túl sok a külföldre menekült, túl sok a Holocaustban elpusztított, túl sok az ötvenes évek elején elhallgattatott, túl sok a hetvenes évek elején eltávoztól...

Az utolsó pillanatban vagyunk, hogy teljesítsük a feladatot.

Sándor Tibor

Őrségváltás a filmszakmában

A múlt század végén, megszületésekor, a mozi városi mutatványként kezdte meg pályafutását. Kezdetben nem sokra becsülték. Múltja nem volt, jövőjében is kételkedtek: csak kevesen gondolták, hogy a XX. század egyik legnagyobb hasznát hajtó szórakoztatóipari ágazata válik majd belőle. Abban is kételkedtek, hogy az első filmekből valaha is filmművészet jöhet létre. Az első világháború éveiben ez a helyzet megváltozott, a kormányok felfigyeltek arra, hogy a film nagy mértékben képes az emberek gondolkodását, magatartását befolyásolni. Az antant országokban készült filmekben gonosz, embertelen német katonák nyomorgatták a védtelen francia polgárokat, a német filmekben ugyanezeket a gazságokat francia katonák követték el a kiszolgáltatott német lakossággal szemben. Felfedezték tehát, hogy a mozi a propaganda, az emberek manipulálásának hatékony eszköze lehet. Ez a felismerés egy csapásra fontossá tette a mindeztidáig elhanyagolt tizedik műszat.

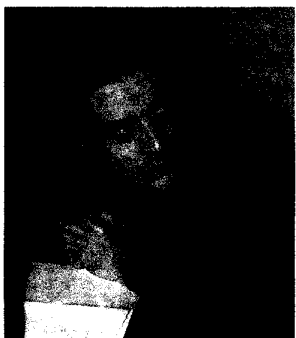
Igy történt ez Magyarországon is. A mozi hirtelen

Sándor Tibor filmtörténész a Magyar Filmintézetben dolgozik. Kutatási területei: a magyar hangosfilm 1945 előtt, a német filmtörténet, a magyar filmes emigráció.

politikai tényezővé vált. A háború utolsó évében 1918-ban állította fel a kormány az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságot, amelynek az *Országos cenzúra* szerepét kellett volna betöltenie. A következő, jóval drasztikusabb beavatkozásra 1919 áprilisában került sor. A Tanácsköztársaság kormánya *államosította* a filmipar mindhárom ágazatát, a filmgyártást, a forgalmazást és a mozikat. A gyártást az állami propaganda szolgálatába állították. A Kommun bukása után a filmipar területén is *helyreállították a magántulajdont*, az állami beavatkozás azonban nem került le a napirendről. A féhértöror antiszemita célkitűzéseiével összhangban felmerült a túlnyomórészt zsidó kézben lévő mozik államosításának gondolata is. Ezt ugyan nem valósították meg, de a

moziengedélyeket politikai, faji szempontok alapján

osztogatták, így a kistulajdonosok szintjén bevezették *őrségváltásról* beszélhetünk. Mivel ez az intézkedés gazdasági szempontból katasztrofális eredményekkel járt, 1923-ban rendelettel engedélyezték a zsidó mozik *visszatérését* a filmszakmába.

Sándor Tibor

1918-ban még a védekező ellenforradalom táborának akciójaként kezdődött meg az 1920 júliusában hivatalosan is megalakult Turul Bajtársi Szövetség szervezése. Ennek a szélsőjobboldali diákszervezetnek kezdeményező szerepe volt az 1919 augusztusától gyakorivá vált egyetemi zsidóüvésekben – és a többi között neki tulajdonítható a *numerus nullus*-agitáció is, amelynek értelmében teljesen ki akarták zárni a zsidó diákokat a felsőoktatásból. A Turul vezérszerepet vállalt a numerus clausus? bevezetését követelő társadalmi akciókban is. Vezetői közül sokan fontos állami tisztségeket töltöttek be a harmincas évek második felében, amikor ismét előtérbe került az őrségváltás gondolata. A turulisták és más szélsőjobboldali szervezetek, ekkor már a nyilasokkal megerősödve, újult erővel követelték a zsidók eltávolítását a filmparból. Mint korábban, most is felülről támogatott, „spontán” társadalmi mozgalmak akcióiról volt szó. 1937 februárjában a turulisták a Kossuth Lajos utcai Fórum mozi előtt tüntettek Székely István „Lovagias ügy” című, zsidónak minősített filmjének bemutatása ellen. Memorandumokat szerkesztettek, amelyekben megállapították, hogy „csaknem minden forgalomba hozott film kizárólag zsidó üzleti és faji érdekeket szolgál.”³ Egyre hangosabban követelték a „nemzeti” filmgyártás megteremtését és a művészeti kamarák felállítását.

1938. május 29-én hirdették ki az első zsidótörvényt, amelynek értelmében felállították a különféle kamarákat. A sajtó-, színház- és filmművészeti, ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarák tagjainak, valamint az üzleti és kereskedelmi alkalmazottaknak *legfeljebb húsz százaléka* lehetett zsidó. A kamarákba tömörített szakmákban csak kamarai tagok tevékenykedhettek. Az első zsidótörvény és a későbbiekben meghozott újabbak súlyosan megsértették a polgári társadalom működésének egyik legfőbb alapelveit, a jogegyenlőséget elvét. A kormány mindent megtett annak érdekében, hogy a közvélemény elfogadja ezeket az intézkedéseket. A sajtó és a közvélemény hatékony manipulálásának volt azonban egy fontos előfeltétele: meg kellett találni a manipulálási célja és a közgon-

doklásban meglévő valóságos tendenciák között érintkezési pontot. A közvélemény „megdolgozása” azért lehetett sikeres, mert miközben a zsidókat jogilag kiszorították a „hon” virtuálisan létező fogalmából; ezt a szégyenletes tényt korántsem virtuális „hongyaraplás”-sal (a bécsi döntésekkel) voltak képesek feledtetni. A közel húsz éves antiszemita propaganda által megdolgozott hazai közvéleményünk pedig alkalmasnak tűnt arra, hogy mindez el is feledje.

1938. augusztus 28-án lépett hatályba a Színház- és Filmművészeti Kamara felállításáról szóló belügyminiszteri rendelet, amely a kamarát tagjainak önkormányzati szervezeteként definiálta és feladatait a következőkben jelölte meg: „2. §. A kamara feladata: a színművészet és a filmművészet körében a nemzeti szellem és a keresztény erkölcsi követelményeinek érvényrejuttatása és biztosítása, a kamara kötelékébe tartozók testületi és szociális érdekeinek képviselete, hivatásuk erkölcsi színvonalának és tekintélyének megővése, a hivatásuk gyakorlásával járó jogok védelme és kötelezettségeik teljesítésének ellenőrzése, a tagok feletti fegyelmi hatóság gyakorlása, végül állásfoglalás és javaslattevés a színművészetre és a filmművészetre vonatkozó kérdésekben. Ebben a feladatkörben a kamara gondoskodik a színművészeti és filmművészeti hivatás művészeti színvonalának fejlesztéséről, úgyszintén a munka-, a színdarab- és a filmközvetítésről.”⁴

Az őrségváltásban nagy szerepet vállaló kamarai vezetők közül meg kell említenünk annak elnökét, Kiss Ferencet és a filmművészeti szakosztályban kezdetben kulcsszerepet játszó filmrendezőt, Bányi Viktort.

Kiss Ferenc a korabeli magyar színházi élet egyik politikai szempontból meghatározó alakja volt. Az eredetileg politikailag feltehetőleg indifferens, tehetséges színész 1925-ben vált szélsőjobboldalivá, amikor is az „Esti Kurír” című lap mások mellett őt tette felelőssé az úgynevezett Unió színházak csődjéért. Ettől az időtől kezdve fő ellenségének tekintette a zsidókat és a baloldalt általában. Későbbi tetteit feltehetően karrier-szempontok és sértett hiúsága egyaránt motiválták. A húszas években Gömbös Gyula, a későbbi miniszterelnök volt a legfőbb támogatója, akivel 1922-ben a Hungária Evezős Egyesületben ismerkedett meg. 1926-ban Gömbös helyezte vissza a Nemzeti Színházba, gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter segítségével. Kiss Ferenc fontos szerepet játszott a Turul Szövetségben is; a Szépművés Céh magisztere volt. Önmagában ez a tény is bizonyítja a Turul szerepét a kamara létrehozásában, illetve Kissnek a Turulban játszott szerepe minden bizonnyal motiválta a szövetségnek a színházi és filmélet zsidótlanítása érdekében folytatott harcát is. Későbbi politikai támogatói közé Endre Lászlót⁵, Imrédy Béla⁶ és Szálasi Ferencet⁷ sorolhatjuk. Formálisan egyetlen pártnak sem volt tagja, de utóbbi három támogatójának neve pontosan kijelöli politikai hovatartozását: Kiss Ferenc a mindenkor szélsőjobboldal híve volt egészen 1945-ig. 1933-tól tanított a Színművészeti Akadémián, 1939-től annak igazgatója. 1938. december 12-én lett

a Színház- és Filmművészeti Kamara elnöke. Ezt a tisztséget 1942 áprilisáig, tehát a Kállay-kormány⁸ hivatalbalépéséig töltötte be. Ettől az időtől kezdve 1944 októberéig, legalábbis a nyilvánosság előtt, nem játszott vezető szerepet a kultúrpolitikában. Október 19-én a Szálasi-kormány vallás- és közoktatási minisztere, Rajniss Ferenc felkérésére átvette a Nemzeti Színház vezetését, majd november 2-án a színeszeti ügyek kormánybiztosává nevezték ki. Még Budapest szovjet ostroma előtt, december 18-án elhagyta az országot. Az amerikaiak 1945 októberében adták át a magyar hatóságoknak, népbíróági perében november 28-án hirdettek először ítéletet: háborús és néppellenes bűntettekben találták bűnösnek, nyolc év kényszermunkára, mellékbüntetésként tíz évi állásvesztésre, ugyanakkor tíz évre politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére és perének teljes költségének megtérítésére ítélték.

Bányi Viktor az őrségváltás utáni korszak jellegzetes szélsőjobboldali sztár-rendezője volt. 1939 és 1944 között huszonegy (?) filmet rendezett. A korszak három legfontosabb politikai propaganda-filmjéből kettőt ő készített: a jobboldali népi ideológiát tükröző „Dr. Kovács István”-t 1941-ben és az antiszemita „Őrségváltás”-t 1942-ben (a harmadikat, a „Negyedikziglen”-t, amely a korszak reprezentatív szovjetellenes propaganda-filmje volt, Farkas Zoltán rendezte 1942-ben). Bányi pályafutásáról mindeddig kevés megbízható adat áll rendelkezésünkre. Az Országos Levéltár népbíróági anyagában a Bányi-per ítéletében számos új, eddig nem publikált adat található róla. A kalandos életű rendező, aki egyébként Bányi Vilmának, a némafilm világhírű sztárjának volt a bátyja, 1920-ban került ki Münchenbe. Ott kezdődött filmes pályafutása. Néhány kisebb filmszerepe után Havannába költözött, majd onnan hűga segítségével Hollywoodba került. Ott a Goldwynnal kötött ki, de másfél év után visszatért Európába és innentől kezdve különböző berlini Universal produkciókban dolgozott, többnyire vágóként és segéd-rendezőként. 1933-ban tért haza és 1939-ig ismét vágóként és rendezőasszisztensként foglalkoztatták. Állítólag ő is részt vett a Turulnak a kamara létrehozásáért folytatott akcióiban, erre vonatkozó dokumentumok azonban nem állnak rendelkezésre. 1938-ban belépett a nyilaskeresztes pártba, bíróági vallomása szerint azért, mert attól tartott, hogy „a Berlinből hazatelepülő zsidó filmek” ki fogják szorítani a szakmából a keresztényeket. 1938-ra vonatkoztatva ez képtelen állításnak tűnik. A bíróság őt is néppellenes bűntettben marasztalta el.

Kiss Ferenc, Bányi Viktor és a többi kamarai vezető már 1939 első hónapjaiban túlteljesítette az első zsidótörvény korlátozó intézkedéseit. Miután 1939. május 5-én meghozták az ún. második zsidótörvényt, amely

már hat százalékra csökkentette

a kamarába felvehető zsidók arányát, már nem is volt szükség további korrekciókra, hiszen a kamarába

még a törvény meghozatala előtt is, eleve csak hat százalékos arányban vettek fel zsidókat.

A kamara azonban nemcsak a zsidók kiszorítására törekedett. A benne aktív szerepet vállaló jobboldali beállítottságú filmek az egész filmszakmát befolyásuk alá akarták vonni. Monopolhelyzet kialakítására törekedtek. Meg akarták szüntetni az összes létező filmes érdekképviseletet és szakmai egyesületet. Beleszólást követeltek a filmgyártás, a filmbehozatal, a filmexport és a mozik hatóságai ellenőrzésének minden kérdésébe. Ezen túlmenően úgy vélték, hogy az egyes játékfilmek forgatásának legkülönfélébb kérdése is kamarai hatáskörbe tartoznak. Ha céljaikat elérik, a „toldilis” kamara szükségtelemné tette volna a filmpar állami ellenőrzését. A kormányzat pedig éppen ennek fokozását kívánta. A minisztériumok és a filmgyártás állami ellenőrzése céljából 1939-ben létrehozott Országos Nemzeti Filmbizottság érthető módon nem engedtek az újabb és újabb kamarai követeléseknek. 1939 végére a kamara választmánya is felismerte, hogy célját nem tudja megvalósítani: december 23-án a filmművészeti szakosztály egyik alelnöke és a tizenhat tagú választmány tizenegy tagja beadta lemondását. 1940 márciusában Hóman Bálint vallás- és közoktatásiügyi miniszter felfüggesztette a filmes választmány működését. Kiss Ferenc a helyén maradt és tényleges hatáskör nélkül, miniszteri biztostként „irányította” a kamarát egészen lemondásáig.

A német náci és olasz fasiszta minták alapján létrehozott kamarára a kormányoknak csak azért volt szükségük, hogy általa hajtsák végre a filmszakma zsidótlanítását. A filmpar állami irányításának jogosítványait azonban a Horthy-kori bürokrácia a saját, hagyományos hivatali számára kívánta fenntartani.

A kamara utolsó akciójára 1944 tavaszán került sor: Hivatalos lapja, a „Magyar Film”, így tudósított róla: „Végre megindult teljes erővel a tisztogatás. A kormány rendeletei lehetővé tették, hogy a magyar közvélemény régi vágyának megfelelően bekövetkezhessen a teljes és végleges őrségváltás. (...) A magyar nemzeti érdekeket megkontraremináló zsidó játék befejeződött és az elszámolás merlegért országsszerte most készítik el. A kamarák sorában a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elsőként hajtott végre a kormányrendelet vonatkozó intézkedéseit. A rendelet március 31-én reggel jelent meg és dr. Cziffra András, a kamara miniszteri biztosa még ugyanazonnap törölte a zsidónak tekintendő egyéneket a kamara tagjainak sorából.”⁹

Az alábbi lista a filmszakmából 1938 után fokozatosan eltávolított, a különböző zsidótörvények által zsidónak minősített filmrendezők és a játékfilmekben is szereplő zsidó színészek teljesnek nem tekinthető névsorát tartalmazza. Az eredetileg pályájuk gyakorlásától

eltávolított színészek listáját

Cenner Mihály színház történetész kollégám bocsátotta rendelkezésemre. Segítségét ezúton is szeretném megköszönni. Az általa összeállított listán mind-

össze annyit módosítottam, hogy a színészek névsorát egybevettem a korabeli magyar játékfilmek szereplőinek névsorával, illetve kiegészítettem néhány filmrendező nevével.

Filmrendezők, illetve filmet is készítő rendezők:

Bárdos Artúr	Marton Endre (Andrew Marton)
Cadli Béla	Pásztor Béla
Kardos László	Somló Endre
Kelati Márton	Szekely István
Lázár Lajos	Vajda László

Filmekben is szereplő színészek:

Aczél Ilona	Gombaszögi Ella	Peti Sándor
Ágai Irén	Góth Sándor	Ráday Imre
Alpár Gitta	Gózon Gyula	Rátkai Márton
Bárony Rózsi	Haraszti Mici	Rott Sándor
Beragi Oszkár	Herczegh Jenő	Rózsahegy Kálmán
Darvas Lili	Kabos Gyula	Salamon Béla
Dénes György	Kelati László	Simon Zsuzsa
Erdélyi Mici	Király Ernő	Steinhardt Géza
Cadli Franciska	Komlós Vilmos	Szabócs Ernő
Cali Gyula	Nagy György	Szveti Jenő
Gárdonyi Lajos	Palotai Erzsébet	Törzs Jenő
Gellért Lajos	Pártos Erzsébet	Zátony Kálmán

JEGYZETEK

1 „Örsérváltás”-on azt értjük, amikor az állam politikai

szempontok alapján, politikai eszközökkel arra törekszik, hogy bizonyos rétegeket eltávolítson a gazdasági-társadalmi-kulturális életből. 1918 után és 1939 között ez elsősorban a zsidók háttérbeszorítását jelentette. A második világháború évében az örsérváltás folytatásaként már fizikai megsemmisítésük került napirendre.

2 Az ún. numerus clausus törvény (1920/XXV. törvénycikk) alapján az egyetemre csak országos arányszámuknak megfelelő arányban kerülhettek be a különböző „népfajok, nemzetiségek” tagjai. A törvény a zsidó hallgatók felvételét korlátozta.

3 „Sürgősen állítsák be a filmgyártásba a keresztény erők!” A Turul Szövetség memoranduma. In: „Új Magyarország”, 1937. július 14.

4 A kamarát létrehozó rendeletről lásd: Sándor Tibor: „Örsérváltás”. A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-egyes években. Filmkultúra Könyvek – Magyar Filmintézet. Budapest, 1992. (46–47. old.)

5 Endre László (1895–1946), szélsőjobboldali politikus, az ország német megszállása után belügyi államtitkár, a zsidók deportálásának fő intézője.

6 Imrédy Béla (lásd XVI. old. 20. sz. jegyzet)

7 Szálasi Ferenc (1897–1946) nyilas „nemzetvezető”, 1944. október 15-én puccsal hatalomra került.

8 Kállay Miklós (lásd XVI. old. 25. sz. jegyzet)

9 „Nincs többé zsidó a Filmkamarában!” In: „Magyar Film”, 1944. április 1. (1. old.)

Tilkovszky Lóránt

Mit veszített Magyarország a németek kitelepítésével?

Materiális és morális veszteségeink sorában, amelyeket országunk e hamarosan végetért XX. században elszenvedett, úgy vélem, feltétlenül megemlíteném a hazai németek ötven évvel ezelőtt megindult és 1946–1948 közt végrehajtott kitelepítését is, a maga tragikus következményeivel.

A kérdés felvetésének jogosultsága – hogy tudniillik mit veszített Magyarország a németek kitelepítésével? – első pillanatra talán nem is különösebben meggyőző, hiszen ennek az akciónak közvetlen vesztese nyilvánvalóan a magyarországi németység, s úgy tűnhet, Magyarország csak nyert vele, hiszen földjeiket, házait, gazdaságaikat igénybe vehette olyan telepítési célokra, amelyek egyrészt a régóta esedékes, nagy-szabású földreformmal álltak összefüggésben, másrészt

Tilkovszky Lóránt

az ismét vesztes háború után ismét elcsatolásra kerülő területekről tömegesen érkező magyar – köztük székely – menekültek, kiutasítottak, majd áttelepülőket égetően sürgős elhelyezésére kellettek.

Az 1945 nyarán majd Potsdamban összeülő nagyhatalmaknál a magyarországi németek kitelepítésé-

nek lehetővé tételét szorgalmazó magyar kormány tudatában volt annak az értéknek, amelyet a német kisebbség javai jelentettek, de annak is, hogy a német mezőgazdák közismerten kimagasló szakmai hozzáértése, hallatlan szorgalma, magasfokú munkaehtőse és -kultúrája, bár nehezen számszerűsíthető, de kétségtelenül érzékeny veszteségként fog jelentkezni kitelepítésük következtében; ám úgy vélte, hogy ez átmeneti visszaesést fog csupán okozni, amit kell is, érdemes is vállalni. S bár a kitelepítéssel kapcsolatos eredeti várakozások a végrehajtás folyamán nem valósultak meg teljességgel, végülis közel félmillió katasztrális holdat és közel negyvenötezer házat vettek el a hazai németektől, s adtak – sokhelyütt előzetes fosztogatás, felelőtlen herdálás után végre tartósan – új gazdák kezére. Sokan közülük azonban sokáig nem tudták megközelíteni sem a németek által folytatott gazdálkodás terméseredményeit, színvonalát. A magyarországi mezőgazdaság emiatt bekövetkezett anyagi természetű vesztesége, amely különösen nem becsülhető le a háború utáni, amúgyis igen súlyos helyzetben, nem mérhető azonban ahhoz a többrendbeli, súlyos erkölcsi – de nem csupán eszmei jellegű, hanem reális következményekkel is járó – veszteséghez, ami Magyarországot a kitelepítés következtében érte. Ezek részben már akkoriban körvonalazódtak, részben jóval később tudatosultak.

Súlyos morális veszteség volt mindenekelőtt a nemzetiségi diszkrimináció alkalmazása az ország egészét érintő problémák megoldására. Vitathatatlanul égető szükség volt mélyreható földreformra, a nagyméretűben felduzzadt agrárszegénység földhöz jut-tására, de a németek kitelepítésével kapcsolatban holmi „új magyar honfoglalás” jelszavát hangoztatták: így sikerült Magyarországot végre magyar országgá tenni... Ezzel olyan korábbi káros tendenciák örököseiként léptek fel, amelyek együttélő más etnikumok, „népi-ségek” akár eltávolításukig is menő korlátozásával, kizorításával képzelték legjobban – vagy egyáltalán – elérhetőnek a magyarság felemelését. Néhány józan és felelős gondolkodó azonnal felismerte: kevés-sel ez elől hasonló mentalitás vezetett a törekvés-hez, hogy az ország gazdasági és társadalmi problé-máit a zsidóság eltávolításával „oldják meg”, – az orszá-g zsidótlanságának programját most az ország svábtalan-tása programja követi. A németek kitelepítésével szem-ben állást foglaló korabeli memorandumok, felszólá-lások némelyike igen nyomatékosan figyelmeztetett arra, hogy az a háborús vereségnél nagyobb erkölcsi vereség, amely Magyarországot a zsidók deportálása miatt érte, megismétlődhet a németek kitelepítése miatt: a történelem ítélszéke előtt egyszer majd bi-zonyosan erről is számot kell adni. Persze, a második világháború utáni nemzetközi atmoszférában semmi súlya nem lehetett az ilyen figyelmeztetéseknek, a hazai németek kitelepítését – mint más országokból is – nem csak a Szovjetunió sürgette, hanem ahhoz a nyugati demokratikus nagyhatalmak is hozzájárul-tak.

Azonnal és közvetlenül érzékelhető volt azonban, hogy a „Magyarország a magyaroké” elv megfelelő-jeként Csehszlovákia az ország német lakosságát mellett a magyaroktól is meg kívánt szabadulni. Őket is ki akarta telepíteni, mert „Csehszlovákia a csehek és a szlovákok állama”. Éppen ezért szorgalmazta a szovjet támogatást élvező *benési politika* a magyarországi németek minél nagyobb arányú kitelepítését, hiszen így teremthető kellően tágas hely Magyarországon az oda kitelepíteni kívánt csehszlovákiai magyarság befogadására. A magyarországi németek kitelepíté-se programjának korabeli magyar ellenzői szerint annak meghirdetése valósággal „felhívás keringőre” azoknak a szomszédos országokbeli kormányoknak, amelyek szívesen megszabadulnának kisebbségi ma-gyar lakosságuktól. Csehszlovákia nehezen nyugodt bele abba, hogy a nyugati hatalmak ellenzése következtében a potsdami határozat nem járult hozzá a magyarok egyoldalú kívánt kitelepítéséhez, hanem csak lakosságcsereről lehetett szó a továbbiak-ban a két kormány közvetlen tárgyalásai alapján. Mindkét ország kormánya lényegében kollektíve tette felelőssé az eltávolítani kívánt nemzetiséget az orszá-g 1938–1945 közötti sorsáért, miközben mindket-tő tagadta ezt, s azt állította, hogy az illető népessé-get nem kívánja egészében eltávolítani, mint nem-zeti kollektívumot, hanem annak csak a „*fasiszta ré-szt*”. Ezt mindkét ország kormánya önkényesen oly tágan értelmezte, hogy százazrek férjének bele. A magyar kormány például az ország mintegy négy-százhetvenez német anyanyelvű lakosából kitele-pítendőnek minősítette azt a háromszázezeret, akik a legutóbbi – 1941. évi – népszámláláskor nemzetiség szerint is németnek vallották magukat, majd – a kol-lektív jellegű kitelepítés benyomását még jobban kerürendő – szűkítette ugyan a kitelepítendő körét kétszázötven-, sőt kétszázazzerre, de a szovjet befo-lyást érvényesítő Szövetséges Ellenőrző Bizottság³ nyomására végülis olyan kitelepítési rendeletet adott ki 1945 decemberében, amely tulajdonképpen az egész magyarországi németiség, mint nemzeti kollektívum kitelepítését írta elő. Mint azonban ismeretes, a végrehajtásnak a Szovjetunió és a nyugati szövet-séges nagyhatalmak viszonya megromlásával össze-függő akadozása, a kitelepítendő körének a magyar kormány általi szűkítése a végrehajtás folyamán, majd végül a kitelepítési akció abbamaradása követ-keztében ténylegesen mintegy százhetvenez lett a Magyarországról kitelepített németek száma. A há-ború folyamán elvándoroltakkal, evakuáltakkal, visszatérni nem tudó katonákkal együtt tehető mintegy kétszázharmincezerre a magyarországi német-ség vesztesége.

Magyarország értékes állampolgárait veszítette el a németek kitelepítésével. Kitelepítésük korabeli magyar ellenzői nem mulasztották el, hogy rá-mutassanak: a háború okozta nagy vérvesztések után mit jelent ez az „*érvadás*”, de érvelésük nem ér-vényesülhetett olyan körülmények közt, amikor az is-

mét elcsatolásra kerülő területekről magyar vért ömlesztnek a lecsapolt német vér helyébe. A felülkerekedett vélekedés szerint a nem-magyarokkal, nemzetiségekkel mindig csak baj volt, s a továbbiakban is az lenne. A *szentistváni eszmé*³ megtagadja, a szent király intelmei ellenére, 1945 után a hivatalos magyar politika arra a nézetre hajlott, hogy éppenséggel csak az egynyelvű, egynemű ország igazán életképes és biztonságos. Ezzel akaratlanul maga is behódolt a *homogén nemzetállamiság* azon eszméjének, amely a szomszédos országokban nemzeti kisebbségi sorsban élt vagy abba ismét visszajutott magyarok létjogait fenyegette (s fenyegeti azóta is).

A németek kitelepítését Magyarországon is olyan propaganda vezette be és övezte a végrehajtás során, amely szerint „*fasiszta hazadrulók*” nyerik el ezáltal megérdemelt büntetésüket. A háborús felelősség nyomasztó vádját, amelyet a győztesek – s főleg a területi kérdésekben érdekelt szomszédos országok – Magyarországgal szemben emeltek, jórészt a német nemzeti kisebbségre hártotta bűnbánkat: Ők voltak – úgymond – „*Hitler biadik hadoszlopai*”. Ők ásták alá – államat alkotva az államban – az ellenállást az országot csatlósává tevő náci Németországgal szemben. Múltán tiltakozva az ellen, hogy a „*fasiszta nép*”, „*fasiszta nemzet*” felháborító bélyegét a magyarságra sűssék, azonos, hasonlóképpen méltatlan módon a német nemzeti kisebbséget siettek magyar részről így megbélyegezni. De beleillett a német kérdés akkori általános nemzetközi megítélésébe. A német szövetségben elvesztett háború után, várhatóan súlyos béketárgyalások elé nézve, nagy *bizonytúlási kényszer* hatotta át az új Magyarország kormányait: hogy – miként azt a győztesek oldalára került szomszédaink⁴ állították – pusztán imitált⁵ rendszerváltás következett be Magyarországon, hanem valóban gyökeres váltás, amelynek kormánya kész kíméletlenül felszámolni a fasizmus maradványait. Ennek legfőbb bizonyosságát a németek kitelepítésére való elszántságát kívánta demonstrálni⁶.

Az a szerep, amelyet a második világháború éveiben a magyarországi nemzetiszocialista német népcsoportszervezetnek deklarált *Volksbund*⁷ betöltött, szinte felkínálta az ilyen beállítás lehetőségét – különösen, ha jószerivel hallgattak az *akkori* magyar kormányok felelősségéről abban, hogy részben kegyeit keresve a Német Birodalomnak, részben pedig a nyomásának engedve, kiszolgáltatták a magyarországi németiséget ennek a szervezetnek, s az azt felhasználó németbirodalmi hatalmi politikának, befolyásnak. Még az egyszerű *Volksbund-lagokat* sem lett volna szabad azonban minden további nélkül azonosítani a hitleri Németország érdekeit kiszolgáló népcsoportvezetőséggel, még kevésbé az úgynevezett „*Volksbund-támogatók*” mesterkéltlen felállított kategóriájába soroltakat, s végleg nem lett volna szabad *egészében* elmarasztalni a magyarországi németiséget. Kétségtelen, hogy azok a hatások, amelyek a magyarországi németiséget érték, sokban károsan befolyásolták magatartását ezekben az években, de

átmeneti és felületi befolyások voltak ezek, nem voltak tartósak és mélyek. Míg azonban azonos természetű tömeges *magyar* eltvelyedéseket, mint például a nyilasokét, megbocsájtással kezelték, kijelentve, hogy ezekről a félrevezetett, de egyébként derék, dolgos magyar emberekről az ország nem mondhat le, a félrevezetett németeknek nem ajánlottak fel hasonló megigazulási lehetőségeket: nekik hazájuk elvesztésével kell bűnhődniük.

Azt hangoztatta a kitelepítési propaganda, hogy a magyarországi németiség „*rút háldúlansággal*” fizetett magyar hazájának, amely minden szükségeset és jót fölös bőségben megadott nekik – holott közismerten komoly problémák voltak anyanyelvi jogai (különösen iskolai, vallásgyakorlási) érvényesítése terén; az ilyen problémákat nem is mulasztotta el kihasználni a volkbundista agitáció. Egyesenesen hazafülszolásnak nyilvánították azután magyar részről, ha német anyanyelvű magyar állampolgár *nemzetiségileg is németnek vallotta magát*, s nem magyarnak (a hagyományos magyar politikai nemzetfelfogásnak megfelelően). A magyar kormány *csak a magukat magyar nemzetiségűnek valló német anyanyelvűeket akarta mentesíteni*, mint már a szovjet munkatáborokba hurcolástól 1944 végén, 1945 elején, úgy a kitelepítés alól is, de sem akkor, sem ezután nem tudott ennek az elvnek érvényt szerezni, csupán a kitelepítési rendelkezések már említett, későbbi módosítása során, amikor már kizárólag a magukat német nemzetiségűnek vallók kitelepítéséhez ragaszkodott – továbbra is és makacsul.

A népcsoportvezetőségtől és a Volksbund-funkcionáriusoktól eltekintve, *politikailag passzív volt a magyarországi németiség nagy többsége*, de néhány tízezeren az úgynevezett „*Hűségmozgalom*”⁸ keretében aktív ellenállást is kifejtettek a Volksbunddal és az általa propagált SS-*toborzással*⁹ szemben. A Volksbundból kilépettek, a „*Hűségmozgalom*”-hoz csatlakoztak sem mentesültek azonban az 1945 decemberi kitelepítési rendelet hatálya alól, s a *Fegyveres-SS*-hez¹⁰ nem önként, hanem 1944-ben már kényszer folytán bevonultak is csak a kitelepítési rendelkezések ezen későbbi módosítása nyomán kerülhettek el a továbbiakban a kitelepítést. Mivel a meghirdetett „*széncsú*”¹¹ nem lehetett a német bányászok nélkül megvívni, ekkor az ő kitelepítésüktől is eltekintettek, s német ipari munkások is mentesültek. A kormány tehát ekkor már gazdasági – főleg bányászati és ipari – vonalon csökkenteni próbálta a kitelepítéssel kapcsolatban előálló veszteségeket.

Továbbra is fennmaradt azonban a morális veszteség, amely az országot azáltal érte, hogy – az utóbbi néhány évet jellemző bizonyos megzavarodottságot leszámítva – hagyományosan magyar hazafias érzelmű részét példamutatóan kivéve, a magyarsággal és az ország más népeivel való együttélést becsúló, a kulturális kölcsönhatásokat értékelő német néppességet *hazadruló* gyanánt kezelte, szülőföldje, -hazája elhagyására ítélte. Egy nemzeti ki-

sebbség *kettős kötődése*, így a magyarországi németiség egyaránt ragaszkodása német identitáshoz és magyar hazájához, akkor is ismerendők, ha nemzetiség és hazafiság harmóniája bizonyos körülmények közt megzavarodhat, mint az a magyarországi németekkel az utóbbi időben történt. Nem vezet – s ez esetben sem vezetett – jóra, ha az „uralkodó nemzet” a nemzeti kisebbségnek tulajdonképpen csak azon részét hajlamos állámhűnek és hazafiasnak tekinteni, amely hajlik az asszimilációra, s biztatóan halad annak útján előre, ám eleve hűtlenséggel vádolja – s hazafiatlannak tartja a kisebbség nemzetileg öntudatos és igényeit aszerint támasztó részét. A kisebbség nemzetileg öntudatos része az anyanyelvi jogos igényeivel szemben tapasztalt értetlenséggel, ellenállással következtében a magáramaradottsággal, kiszolgáltatottsággal nyomasztó érzésével küzdve, a *népközösség* gondolatából merít erőt, a saját népisége többségi államtól remél szolidaritás támogatást, amily viszont, mint azt a hitleri Németország tette, rúttul vissza lehet élni: hatalompolitikai céljai, befolyásának kiterjesztése érdekében azt az eszmét közvetítette a Magyarországon kisebbségként kettős kötődésben élő néprészre, népcsoportja felé a Volksbundon keresztül, hogy a népközösséghez való tartozás *előbbre* való, mint a hazájával szolgáló állam közönsége, s azt várta el tőle, hogy olyan köteleket ismerjen el elsőrendű fontosságúnak, amelyek az azonos népiségből következnek s a haza iránti kötelekkel szemben prioritás¹² kell hogy élvezzenek.

Állítható-e felelősséggel, hogy a döntő többségben paraszti jellegű, gazdálkodása mindennapos teendőivel és gondjaival elfoglalt, egyszerű hazai német nép mindezek hatására egészében és alapjában megváltozott olyan hagyományos gondolkodásában, érzületében, mentalitásában? Állítható-e, hogy – mivel Magyarországon is dogmaként hirdették a német náci, hogy „németnek lenni annyi, mint nemzetiszocialistának lenni”, hogy a németnek a nemzetiszocializmus a népiségétől, fajiságától meghatározott világnézete? Valóban nemzetiszocialistává vált volna ez a nemzetiszocialista külsőségekkel körveztett, nemzetiszocialista maszlalagokkal szédíteni próbált, főleg fiatal korosztályaiban veszélyeztetett nép, amely a hangoskodókkal, randifirozókkal szemben a maga tömegében továbbra sem kívánt többet és másként, mint amit szerény nemzetiségi, anyanyelvi igényeire méltánylására joggal kérhetett, sürgethetett? A nagy többség viszonya nem romlott meg a magyarsággal s az együttélő más népekkel; a hazai németiség a náci „űjpogányság” agitációja ellenében istenfől, jámbor, templomjáró, papjai intó szavára hallgató népség maradt. A magyar hatóságokkal nem fordultak ellenségesen szembe, sőt, a Volksbund-funkcionáriusok zaklatásai, erőszakoskodásai ellenében főlük kérték védelmet. Külpolitikai okokból azonban nem kaptak hathatós védelmet sem a kormánytól, sem a helyi hatóságoktól. A náci Németország és a Volksbund szemében gyűlöletes „*Hűségmozgalom*” a magyar kormány magára gya-

ta, majd feloszlatta; tűrte, hogy vezetőit a német megszállás után a Gestapo¹³ elhurcolja. Az 1944. évi kényszersorozáson magyar csendőrökkel állították elő az SS-hez bevonulni vonakodókat; a magyar nemzeti zászló alatt felvonuló, a Himnuszt és a Szózatot éneklő hazai németek tiltakozó demonstrációi eredménytelenek maradtak... És ezek után a kitelepítéskor magyar karhatalom zárta körül a német falvakat, hogy meg ne szökhessenek ezek a „hazáru-lók”, akik sírva vettek búcsút a hazától, szülőföldjüktől, ahová őseik sírja, egész életük szorgos munkája, édes-bús emlékeik sora kötötte őket. A magyar haza iránti szeretetük kitelepítettességükben is megmaradt, az elszennvedett megaláztatások s a nagy sorscsapás ellenére.

Mint ismeretes, a Magyarországról kitelepített németek az akció első szakaszában a romokban heverő, éhező Németország amerikai megszállási övezetébe kerültek, mintegy százhuszszerezen; a második kitelepítési hullám áldozatai viszont a szovjet megszállási övezetbe, mintegy ötvenezeren. Amikor a nyugati övezetből NSZK, a szovjet övezetből NDK alakult; s az így létrejött két Németország eltérő gazdasági, társadalmi, politikai, katonai rendszerek része lett, Magyarországi politikájuk a kitelepített NSZK-beli részét a legnagyobb gyanakvással kezelte, „*revansvágy*”-at tulajdonított nekik, szervezeteikben a „*kardcsörtető*”-nek mondott „nyugatnémet imperializmus” diverzáns¹⁴ politikájának lehetséges eszközeit vélte látni. Ezzel szemben elégedett lehetett azzal, ahogyan „a békéttábor oszlop”-nak tartott NDK-ban büntudottul sulyoltak a volt kisebbségi németekbe, így a Magyarországról kitelepítettekbe is¹⁵ politikai átnevelésük során. Pedig a Magyarországról kitelepített németek NSZK-beli része sem vált – ártatlanságát hangoztatva, igazságtalan és embertelen elűzésnek tartott kitelepítése felett háborogva – Magyarországi ellenségévé a hidegháborús években, hanem békés úton remélt és várt el valamiféle orvoslást, főleg erkölcsi rehabilitációt a „*fasisztaság*” általánosítónak alkalmazzott, megbélyegző vádja alól. Miután végül belátták, hogy egy ideig még remélt hazatérésüknek nincs esélye, megkezdődött – s nem sokára lényegesen javuló gazdasági körülmények között folytatódott – a maguk közt összetartó és magyarországi-német sajátosságait megőrző kitelepítettek beilleszkedése, integrálódása az ottani német lakossággal, amely kezdetben idegenkedve fogadta ugyan a „nyakára ültetettek”-et, de egyre inkább megtanulta becsúlni őket, ott is bizonyított érneiyeikért, teljesítményeikért.

Én veszteségeink közé számítom azt a sok elcsészelt időt és energiát is, amit Magyarország a kitelepített németek befolyásolására, a velük folytatott makacs vitákra fordított. Igaz ugyan, hogy az ő részükről is sok elfoglaltság, ingerült hangvételi túlzás nyilvánult meg, főleg amiatt, hogy egyesek, akik annakidején a volkbundista fiatal értelmiségben szá-

mottevebb szerepet játszottak, váltig tagadták, hogy népcsoport-politikájuknak bárminő felelőssége lett volna: szerintük tisztára „német népiségyvénem” volt az, a magyarság őket régóta megvető, elnyomó, gyötrő, pusztító németellenes fajgyűlöletével szemben. Ugyanakkor a magyar politika persze a magyar felelősségről hallgatott, s hosszú évtizedeken át változtatlanul azon fáradozott, hogy a németek kitelepítését teljesen jogosultnak, indokoltak és szükségesnek állítsa be, amit különben – mint hangsúlyozta – a nemzetközi jogi érvényű potsdami határozat „elő is írt” számára. Holott a történelem ítélőszéke előtt, amelynek elfogulatlan és szabad működéséhez csak nagyon sokára értek meg a feltételek, egészen nyilvánvaló, hogy vélekedjünk bármiként is a magyarországi németek bizonyos irányzatai, szervezetei, vezetői második világháború alatti szerepéről, az egész hazai német nemzetiség felelőssége tétele és eltávolítása büntetett volt, amin nem változtat sem a szovjet nyomás, sem az amerikai szemethűnyás (a szövetségesek csupán arra figyelmeztettek, hogy „emberségesen” hajtsák végre ezt az embertelenséget¹⁶). Magyarország máig ható szörnyű morális vereségének tartom, hogy a magyarországi németek kitelepítését, aminek tervét eredetileg Hitler vetette fel¹⁷, és végrehajtására a tervet lelkesen üdvözlő Horthynek a háború utánra tett ismételt ígéretét, hogy ezáltal majd Németországnak Magyarországhoz való viszonyát a kisebbségi problémáktól – mint zavaró tényezőktől – egyszer s mindenkorra tehermentesíti, megdöbbentő módon az az új Magyarországi valósította meg, amely rendszerét „népi demokratikus”-nak nevezte.

A magyarországi németek fele, mint már utaltam rá, a körülmények alakulása folytán nem került már kitelepítésre. Állampolgári jogait 1949–1950-ben helyreállították, de elkobzott javait többnyire már nem kapták vissza. Minthogy földjeiket elvesztették, az iparban keresetek megélhetést, szétszélvedve az országban. Akik falvaikban maradtak, az azokba betelepített s ott immár többséget képező magyarokkal, székelve együtt lettek a szerveződő termelőszövetkezetek dolgozói. Mivel a kitelepítés során főleg a nemzetileg öntudatosabb részt távolították el, a visszamaradtak általában a már eddig is leginkább elmagyarosodottak voltak. Kezdetben ugyan főleg az átlétek miatti megfélemedettség okozta, hogy Magyarországon megmaradt mintegy kétszázharmincezer németből mindössze néhány tízezer vallotta magát németnek a tízévenkénti népszámlálásokon, de az asszimiláció ugárrászér, rohamos fokozódása is egyre inkább lett oka ennek: a német anyanyelv ismerete jórészt kivesztett a fiatalságból, hiszen a nagymamák egyre kevésbé tudták továbbörökíteni azt a családban; az óvodákban, iskolákban pedig hosszú évekig ha egyáltalán, úgy inkább csak mondvasínált módon játszott az anyanyelv – teljesen jelentéktelen – szerepet. (A hangsúly – a legkisebb kortól – az orosz-oktatáson volt.) Az oly nagyra tartott magyar nemzeti-ségpolitika kirakatpolitika volt, amely fontosabbnak

tartotta a látványos folklór-műsorokat, mint az anyanyelv megőrzése, ápolása feltételeinek intézményes megteremtését, megfelelő biztosítását. A Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének működése meglehetősen korlátozott és ellenőrzött volt, s a pártállami viszonyok (1949–1989) között a párt és a kormány politikájának a hazai németek körében való népszerűsítését várták el tőle mindenekelőtt.

Az európai nemzetközi viszonyok enyhülése nyomán ébredt rá a magyar kormány arra, hogy milyen veszteség nem építeni a magyarországi németek mindig vállalt és betöltött összekötő kapocs, hídszerepére a kontinens németlakta országai felé. De jellemző módon sokáig kizárólag az NDK viszonylatában emelte ki ezt a hídszerepet: az NSZK-val, Ausztriával csak jóval később alakulhattak ki olyan kapcsolatok, amelyek lehetővé tették számukra is, hogy segítsék a már-már nemzetiségi létében veszélyeztetett magyarországi németiséget, s hogy az egymástól sokáig elszigetelt kitelepített, illetve Magyarországon megmaradt németek kapcsolata normalizálódhassék. A legutóbbi évek nagy nemzetközi változásai, köztük a két Németország egyesülése – és megnövekedett súlya Európában – különösen fontosá teszi a rendszerváltozáson átment Magyarországon, hogy ezt az Európához való csatlakozás szempontjából oly igen jelentős kapcsolatot azáltal is erősítsék, hogy tudatosítsa magában, mit veszített Magyarországa a németek kitelepítésével, s mit nyerhet a történelmi tanulságok levonásával.

JEGYZETEK

1 Eduard Beneš (1884–1948): csehszlovák politikus, 1935–38 között köztársasági elnök, majd a londoni emigráció vezetője; az „Idegen nemzetiségek” nélküli Csehszlovákia tervének egyik értelemi szerzője és kivitelezője.

2 Szövetséges Ellenőrző Biztonság (lásd XII. old. 6. sz. jegyzet)

3 A szentistváni eszme: az Idegenek, a „vendégek” befogadásával Magyarország erősödik (Lásd: BARTÓK, 1994. augusztus 15.)

4 A győztesek oldalára került szomszédaink: a németek által lerohtat Csehszlovákia, Szerbia és az 1944. augusztusában „klugrott” Románia – valamint az „Anschluss”-szal a hitleri birodalomhoz csatolt Ausztria.

5 Imitált (latin): megátszont, nem igaz, álságos

6 demonstrálni (latin): felmutatni, szemléltetni

7 Volksbund (német): szó szerint népi szövetség, a magyarországi német kisebbségnek először kulturális, majd politikai szervezete

8 „Hűségmozgalom”: a második világháború alatt a magyar haza látni lojalitást hirdető mozgalom a német nemzetiség körében.

9 SS-„toborzás”: Magyarországon három hullámban ment végbe: 1942-ben, 1943-ban és 1944-ben

10 Waffen-SS: fegyveres, tehát harcoló – és nem rendfenntartó – alakulata az SS-nek

11 „széncsata”: a háborút követő hónapokban és a bányák államosításakor (1946) a Magyar Kommunista Párt által meghirdetett akcióprogram.

12 prioritás (latin): elsőbbség, előny

13 Gestapo (német): Geheime Staatspolizei: Titkos Államrendőrség

14 diverzáns (orosz): felforgató, kártevő

15 Tudnillik az egykori Kelet-Poroszországból, Lengyel-

országból (Szilézia), Csehszorból (Szudéta-viték) is maradtak a korábbi szovjet zónában menekültek, előztek, kitelepítettek.

16 Lásd: Gerhard Seewann: „Kitelepítések a második világháború alatt és után, brit források tükrében”, BUDAPEST, 1996. június 15.

Baloldali képnél: Peter Thelen megnyitja a tanácskozást. Középen a konferencia német vendégei: Helmut Bauer és Regina Scheer. Jobbra pártai vendégek: Csongvai Peer Olaf és Káldor Anna

Szarka László

Az 1946–48. évi csehszlovák – magyar lakosságcsere következményei

Olykor-olykor, mikor Európa pogány peremvidékei egy-egy népcsoport ügye konfliktusforrássá válik, még ma is hallani a hírdet kijelentést, mely szerint a kisebbségi kérdés végleges elintézése valójában „vagonkérdés”. Az 1946. február 27-én Budapesten aláírt csehszlovák–magyar egyezmény alapján lebonyolított úgynevezett lakosságcsere során felhasznált magyar és szlovák vasúti szerelvényekről a teljes jogfosztás és internálás elől Pozsonyban Magyarországra menekült Peéry Rezső¹ a következőket írta: „A szlovák vonaton zászlók és virágok, a magyar vonaton adatok. Az egyik szerelvénynek alig van kocsi, amely ne köszöntené lelkes szóval az új hazát. Az újjvári (imelyi) vonat egy kocsián van valami megfelelő, ám a szlovákiai magyar paraszt kézzel frott szövege nem egészen ugyanaz. Azt mondja: »Édes szülőföldem, Isten veled!«

Az idézetből is kitűnik, hogy az 1947 tavaszától 1948 késő őszéig lebonyolított csehszlovák–magyar lakosságcsere legalább két különböző olvasata van. Mielőtt azonban e kettős interpretáció okait közelebbről megvizsgálnánk, megkerülhetetlennek lát-

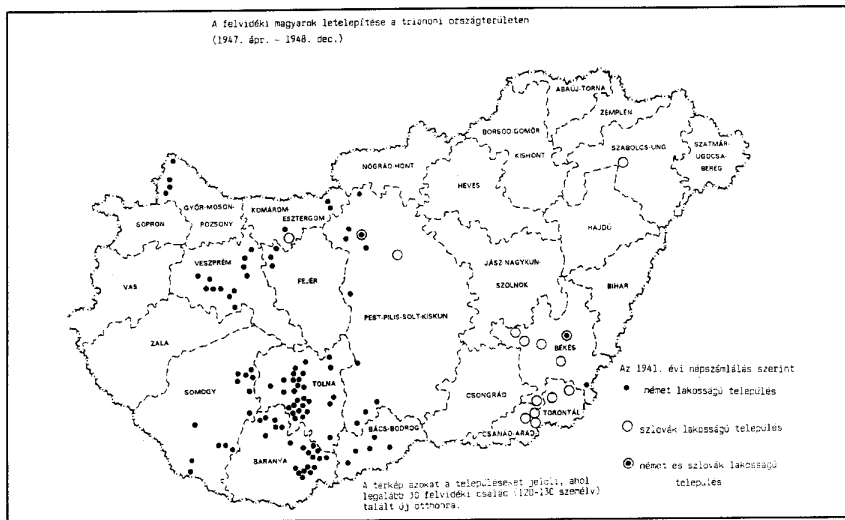

Szarka László

szik az egész folyamat kiváltó motívumainak, tényezőinek felsorolása és a lakosságcsere valóságos funkcióinak bemutatása.

Nyilvánvaló, hogy az etnikai tisztogatás lehetséges és lehetetlen, de a világban mégis sokszor kipróbált formái közül a szerződéses alapokon, szervezett formák közt végrehajtott lakosságcsere elméletileg a viszonylag elfogadható megoldások közé tartozik. Abban az esetben, ha az érdekelt országok és az érintett népcsoportok közül valamennyi elfogadja a lakosságcsere, tulajdonképpen nincs ok arra, hogy azt ne tekintsük a preventív konfliktuskezelés hatékony formájának. Mint ahogy hivatalosan az akciót kezdeményező és kiprovokáló Csehszlovákia is elsősorban saját biz-

Dr. Szarka László történész a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Nemzetiségtörténelmi Kutató Csoport vezetője. A „Regio” című folyóirat szerkesztője.

tónságpolitikai szempontjaira hivatkozott, amikor a *tiszta szláv csehszlovák állam* megteremtését tűzte ki célul. Ebben a törekvésében következőkben nagyhatalmi támaszt szerencsére csupán a kelet-európai érdekszféráját éppen kialakító és a *pax sovietica*³ alapjait megteremtő Szovjetunióban találtak Edvard Benešék.

A csehszlovák-magyar lakosságcsere azonban távol állt a preventív konfliktuskezelés optimális⁴ elméleti változatától: a többé-kevésbé a nyelvhatároknak megfelelően az első bécsi döntéssel⁵ módosított magyar-szlovák határ a háború végével megszűnt – és Csehszlovákia arra törekedett, hogy a három és félmillió szudétánémmel együtt a szlovákiai magyar kisebbségtől is megszabaduljon – bármi áron, egyszer s mindenkorra. Minthogy azonban az akkor még közel háromnegyed milliónyi népcsoport egyoldalú kiűzése, sem pedig áttelepítése Csehszlovákia Potsdamban⁶ nem kapott engedélyt, Prága és Pozsony, a csehszlovák kommunista és polgári pártok együttes erővel a magyar kisebbség felszámolásának egyéb eszközei mellett döntöttek.

A Beneš kóztársasági elnök sorozatos jogfosztó dekretumai nyomán a szlovákiai magyarok 1945 őszére állampolgári, vagyoni, kisebbségi, anyanyelvi jogok, iskolák, állami munkahelyek nélküli csoportok váltak. Kétségbeesett helyzetüket csak fokozta, hogy 1945 telén az előzőtt szünetálművek helyére elkezdtek

csehországi kötelező munkaszolgálatokra

elszámoltani a munkaképes magyar lakosságot. Ennek a jól kiszámított csehszlovák nyomásgyakorlásnak volt a része, hogy a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság csehszlovák delegátusa, Szviridov tá-

bornok⁷ határozó támogatásával, mindent megtett annak érdekében, hogy a magyarországi németek minél nagyobb számú kitélepítésével – úgymond – „helyet csináljanak” az áttelepítendő szlovákiai magyarok számára, akiknek számát a kölcsönösségi kvótán túlmenően is, különböző módszerekkel állandóan felfelé próbálták szorítani Pozsonyban.

Jóllehet Magyarország és számos külföldi tényező is tiltakozott a csehszlovák eljárárs ellen, Prágának sikerült a csehszlovági akcióval tárgyalásokat alhoz ültetnie a magyar kormányt, amely 1946 februárjában hozzájárult a XX. század egyik legelnyelenebb kétoldali szerződésének megkötéséhez. A lakosságcsere-szerződés ugyanis azt a rendkívül egyenlőlen kiindulási pozíció rögzítette, amely szerint Csehszlovákiának jogában áll a Magyarországon élő szlovák kisebbség soraiából önkéntes jelentkezőket toboroznia, s az így jelentkezőkkel azonos számban Csehszlovákiának jogában áll a szlovákiai magyarok közül kijelölőnie a Magyarországra áttelepítendőket. Csehszlovákia nem is igen próbálta leplezni valódi céljait a lakosságcsere: így kívánta a magyar kisebbség felszámolását felgyorsítani, *egyrészt* a legvagyonosabb magyar paraszti rétegek áttelepítésével, *másrészt* a kompakt magyar vidékekre való szlovák betelepítéssel, *harmadikban* pedig a szlovákiai magyarok számára a szülőföldön maradás egyetlen lehetőségként felkínált, úgynevezett *reszlovakizáció* alapon előkészített, de idő hiányában szerencsére összeomlott kísérletével.

A lakosságcsere történetét Magyarországon általában ebből a szempontból, a szlovákiai magyarok ellen irányuló korabeli elvakult csehszlovák sovíniszta politika ismertetésével szoktuk *meglehetősen egyszálalúan* bemutatni. Jóval kevesebb szó esik a fellobogozott és virágos vagonokban Csehszlovákiába távozott ma-

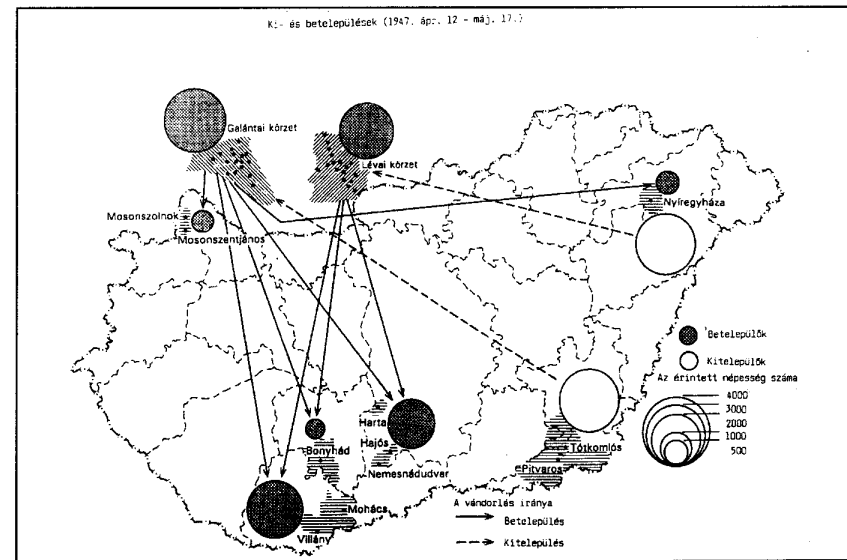
gyarországi szlovákokról. A történészek persze már sokszor utánaírtak annak, miként kerülhetett a Csehszlovák Áttepítési Bizottságnak (CSÁB) nyilvános és minden eszököt felhasználó, hathetes működése alatt kilencvenezernél is több jelentkező listára vennie, s miért maradt végül mindössze alig hatvan ezer belőlük. Pítvarosi, tótkornosi szlovák szemtanúinkkal, kortársakkal beszélgetve és a CSÁB működésének dokumentumait tanulmányozva leszögezhetjük, hogy a csehszlovák propaganda elsősorban nem az egyezményben rögzített nemzeti agitációra építette toborzó munkáját, hanem sokkal inkább a gazdasági-szociális érvekre. A magyarországi gazdasági nehézségek, a hiperinfláció¹⁰ nyomasztó valóságával szemben a csehszlovák propagandisták fűt-fát, de mindenképp jobb megélhetést, jó keresetet és kedvező árakat ígérték a jelentkezőknek. Ugyanakkor különböző rémhírekkel, ijesztgetésekkel igyekeztek olyan pszichizist¹¹ kelteni, amelynek hatására az egyébként szülőföldjüközhöz, szülőházukhoz ragaszkodó szlovákok közül is sokan a távozás mellett döntöttek (így például azzal rémisztgették a vonakodókat, hogy Magyarország *előbb-utóbb minden szlovákok* átkerget Csehszlovákiába, vagy esetleg Magyarországon belül fogják őket széttépíteni.) De a szépen hangzó ígéretek között is voltak olyanok, amelyek a háború utáni kiszolgáltatottságra építettek: a sok tízezer *hadifogoly* országában ellenállhatatlan érvnek számított az is ígért, hogy az áttepítőlű asszonyok hamarabb láthatják majd viszont a férjeiket.

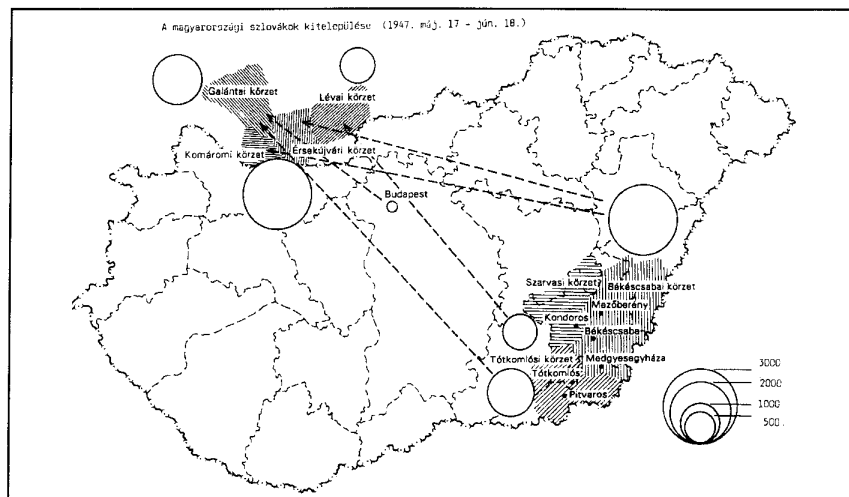
A magyar hatóságok és politikai pártok igyekeztek látványos ellenpropagandával, felvilágosító munkával megnyugtítani a hazai szlovákságot. Jórészt en-

nek, illetve a Csehszlovákiából érkező felemás híreknek volt köszönhető, hogy

több mint húszszáz megmondották magukat

és visszavonták jelentkezésüket. A visszaemlékezések és a dokumentumok tehát azt mutatják, hogy mind a városokból (*Békéscsaba, Szarvas, Nyíregyháza, Miskolc*), mind pedig a korábban szinte százszázalékosan szlovák falvakból (*Tótkomlós, Pityavás, Bükkseizenterkezt*) első-sorban két nagy csoport, két jól elkülöníthető csoport távozott: szinte kivétel nélkül az önkéntes áttelepülés mellett döntöttek azok a két világháború között nemzetbiztonsági szerepet betöltő értelmiségiek, papok, tanítók, amatőr színművészek, akik az alföldi, nógrádi vagy éppen Esztergom-Komárom és Pest megyei szlovák enklávél² nemzeti művelődése szempontjából nélkülözhetetlenek voltak. A másik, jóval népesebb csoportba a *leszengénybűbész* tartoztak: a városi alberletekben tengődők, a föld nélküliek vagy az a jelentős számú szlovák földmunkás, aki kenyerért hol városi szezonmunkával, hol pedig mezőgazdasági bér munkával kereste meg. Aligha túlzás a visszaemlékezőknek az az állítása, hogy a csehszlovák áttelepítési biztosok gazdasági-szociális propagandájánál nélkül a jelentkezők száma lényegesen kisebb lett volna. Természetesen beszélnünk kell a távozás mellett döntő magyarországi szlovákok egy harmadik csoportjáról is: akadtak sokan olyanok is, akik ilyen-olyan okoknál fogva, például a Horthy-Magyarország farizeus kisebbségpolitikája miatt gyorsan sorvadó szlovák iskolahálózatra visszavezethetően félúton

voltak az elmagyarosodás felé, s őket „a csehszlovák haza hívó szava” döbentette rá szlovák mivoltukra, úgy gondolták, a kilátásba helyezett gazdasági előnyökkel egyetemben a *reszlovakizáció*¹³ jelentheti életük helyes döntését.

A lakosságcsere nyereség- és veszteséglistáját a fentiek alapján persze aligha lehetne körültekintően összeállítani. Arra azonban némi méréséggel talán mégiscsak vállalkozhatunk, hogy a két érintett kisebbség, a szlovákiai magyar, illetve a magyarországi szlovák közösség szempontjából megpróbáljuk a telepítések valóságos következményeit összehasonlítani. Mégpedig mind a maradók közösségét, mind pedig a távozókét figyelembe véve. A szám szerinti nagyobb veszteséget kétségkívül a magyarországi szlovákok szenvedték el. Mert hiába próbálta számukat a CSÁB úgynevezett helyi összeírásokkal a szlovákiai magyarok számához közelíteni, s az alföldi szlovák népesség számát háromszázhuszerben, az észak-magyarországiakét száztizenkétezerben, a dunántúliakét pedig negyvenháromezerben, összességében pedig 477.033 főben megállapítani¹⁴, a jelentkezők 96 ezres, a kitelepülők 60 ezres lélekszáma ténylegesen szlovák anyanyelvű és szlovák nemzetiségű lakosságnak a nagyobbik többségét érintette. Az 1930-as összeírás szlovák anyanyelvű lakosságának száma összesen száznegyzezer volt, ami az 1941-ben a trianoni ország területén szlovák nyelvismerettel rendelkezők kétszázötvenezeres lélekszámával korrigálva is lényegesen kisebb összlétszáma enged következtetni. Tótkomlós, Békéscsaba, Bükszentkereszt és megannyi szlovák jellegű, szlovák többségű község vesztette el végleg szlovák többségét, jellegét.

A Csehszlovákiába átkerültek közül csak a szerencsések maradtak együtt, a mátyusföldi magyarok helyére telepítve. Legközelebb és legutoljára ezzel a néptö-

redékkel az 1968 nyarán Dél-Szlovákia-szerte kirobbant etnikai feszültségek során találkozunk, amikor a dél-szlovákiai magyarok 68-as szolidaritása, majd pedig a husáki „konszolidáció”¹⁴ és „normalizáció” tett pontot a történelmi sérelmeik mellett a magyarok lokális fölényét is sérelmenként megélt telepes szlovák népesség elégedetlenkedésének végére.

A magyarországi szlovák kisebbség pedig teljességgel sérülékennyé vált az ötvenes évek magyarországi falumbóló technikáival szemben: a maradék közösségek asszimilációja, városba költözése végzetesen felgyorsult, és bizony van némi igazság azokban a mostani kritikus hangokban, miszerint a magyarországi szlovákok helyi közösségei számára a jelenlegi önkormányzati modell talán már túlságosan későn érkezett. Ezzel szemben a szlovákiai magyar közösség végül is csodával határos módon túlélte a csehszlovák deportálásokat, a lakosságcsere és az ezzel szorosan összekapcsolt tömeges reszlovakizációs akciókat. Az egész közösséget súlyosan érintette a *három évig tartó totális jogfosztás*, a három tömeges felszámolási akció pedig a kisebbségnek több mint kétharmadára kiterjedt: a nyolcvanezer áttelepült mellett háromszázhuszezerre tehető

a maradás lehetőségéért

reszlovakizáltak száma. Ezzel együtt rövid tizenkét esztendő alatt a szlovákiai magyarok száma ismét elérte a félmilliót. A Magyarországra áttelepültek sorsa a teljes szélszórattalús lett. Akadtak közösségek, amelyeknek tagjait Magyarországon a dél-dunántúli német községektől a román határig terjedően több mint kétszázhuszonöt községben szórták szét, jórészt kényszerűségből, de olykor tudatosan is.

A lakosságcsere mérlege tehát mindkét érintett kisebbség

ségi közösség számára negatív. A szlovákiai magyarok traumatikus élménye máig sincs feloldva, hiszen szlovák történetírók, publicisták, politikusok ma is az akció jogosultságát bizonygatják, a kárpótlása ennek a csoportnak csak töredékesen történt meg, az erkölcsi elégtétel reménye pedig szemünk láttára látszik szerteoszlani. A magyarországi szlovákok pedig kétszáz éves szülőföldjüket odahagyva, sok esetben a magyarországinál jóval idegebb, esetenként tiszta magyar közegbe kerültek, ahol a szlovákiai nacionalista hullámok éppen az ő lokális kisebbségi helyzetükre hivatkozva követelik a dél-szlovákiai magyarok jogainak korlátozását.

A konfliktusforrássá váló népcsoportok áttelepítése, előzése kétségkívül fenyeget jónéhány csoportot a XXI. században is. Jó lenne, ha azok a felelős politikusok, akik kisebbséggel szembeni pszichózis keltésével napjainkban is a szülőföldjük felé való távozásra szólítják fel a kisebbségeket, átgondolnák, milyen következményei lehetnek az ilyen kísérletezéseknek.

JEGYZETEK

- 1 Peéry Rezső (Pozsony, 1910 – Stuttgart 1977) író, újságíró.
- 2 preventív (latin): megelőző
- 3 pax sovietica (latin): szovjet mintájú béke
- 4 optimális (latin): legegységesebb, itt: legkedvezőbb
- 5 bécsi döntés: 1938-ban, illetve 1940-ben a német és olasz kormányok Bécsben aláírt határozatainak elnevezése
- 6 Potsdam (lásd: XII. old., 1. sz. jegyzet)
- 7 Szivrtud tábornok (lásd: XII. old., 6. sz. jegyzet)
- 8 kompakt: ahol egy tömbben éltek
- 9 reszlovakizáció: visszaszlovakosodás, itt: visszatérés a szlovákiaságba
- 10 hiperinfláció: rohamos pénzromlás
- 11 pszichózis: beteges félelem
- 12 enkláv: egy-egy népcsoport elkülönülő, zárt településhe-lye
- 13 Supis Slovákovi v Madarsku v r. 1946., Zprávy Státného plánovacieho a statistického úradu, (1) 1946. 2.
- 14 husáki „konszolidáció”: a kádári „konszolidáció”-hoz hasonlítható helyzet – a szovjet csapatok prágai bevonulása után. – Gustáv Husák (1913–1991): csehszlovák kommunista politikus, 1945–48 között „magyarfalu” áttelepítési főmegbízott. Az 1968-as szovjet megszállás után a politikai élet fő irányítója.

Csemer Géza

Mit veszített – mert veszített – a cigányság?

Tisztelettel köszöntöm Önöket. Külön megtiszteltetés számomra, hogy Önök előtt tarthatok előadást a cigányokról.

Mint tudják, a *cigányság diasztrófiában* él évszázadok óta. Ez a tény nem változtatta meg, mindenütt megtartotta saját arcát. Magyarországon, bár csak a cigányság jó, ha fele beszél cigány nyelven, de közös egyetartozásukat minduntalan demonstrálják, ám ez amúgy is kiválágik az erős karakterjegyekből. Egymás között úgy szoktuk mondani: „ennek is ott a nagy csa a homlokán”.

Az enyemen is itt van, és én sem tudok cigányul; ahogy az amerikai négek sem tudnak „afrikaiul”.

Előre bocsánatot kell kérnem, ha szubjektívebben közelíték a dologhoz, mint ahogyan kellene vagy illelnek. Mentségemre hozom föl: sem tudósa, sem politikus nem vagyok fajtámnak. Író-rendező vagyok, 1944-ben születtem, azok közül való, akiknek generációja – ha magyar, ha cigány, ha sváb – nehezen tudott besorolni a *nomenklatúrába*. Tizenhat év után kellett megválnom az Operától, ahova a szegedi egyetem bölcsészkarának elvégzése után kerültem segédrendezőnek. Feladatot nem kaptam – negyven évesen meg már nem tudtam úgy rohanni a kávéval, ahogy huszonhárom éves koromban... Emellett nagyon jól érzem magam a magyar kultúrában, „szép-*leg ügyködő dísz-cigány*”-nak voltam elkönyvelve. Jelenleg egy cigány kisebbségi intézményt igazgatok – úgy

tetszik, itt meg *dísz-magyar* kezdek lenni. Nesze neked! *Kettős identitást* érzek magamban. Fejemen én is kettős aranypántot viselek – a cigányt és a magyart.

Azt hiszem, amit magamról mondok – némileg általánosítható is. A felsőfokú diplomával rendelkező cigányok száma meglehetősen nagy, de ezek jórésze távolmarad az úgynevezett *cigány ügytől*. Magam is csak későn tértem meg. Szükségből – bár mindig is foglalkoztatott a cigányságom.

A közelmúltban cigány-egyesületek élére állított diplomások száma ma igen csekély. Nem általánosítható – de tipikus, hogy az egykori nagyszámú egyesületi főnökökből választották a cigány kisebbségi önkormányzatok vezetőit. Diploma, szakstudás, államigazgatási, jogi ismeretük kevés. A demagógia, retorika sok. Arra a kommunizmus alatti retorikára gondolok, amelyet a mai politikusok java is használ – egy egyszerű, nem tudálékoskodó, fontoskodó frazeológia helyett.

Szememben természetes, hogy a múltjukat kereső, jövőjüket kutató, de a jelenben teljes létbizonytalanságban élő cigányok arcát *kettős álarc* fedi. Egy fájdalmasan szomorú és egy nevetően vidám. Ami alatta van, az az igazi – egy bizonytalan, komolykodó-fontoskodó, töprengő, tépelődő; és erre minden ok megvan.

Most érkeztem el oda, hogy előadásomban végül is a tárgyra térjek. Mit veszített el a cigányság – a korántsem egységes cigányság – az elmúlt ötven év alatt?

Válaszom röviden: sokat – meg azt is, amit ez alatt az ötven év alatt meg sem szerzett. Ami volt is, elvettek, elismárolták, illetve meg sem adták.

Az *urbanizáció*¹ különböző fokban álló magyar cigányság – a magyar politika árnyékában nyúlódó nép,

Csemer Géza író, rendező (Szeged, 1944). Főbb művei: „Pitros karaván” (1974), „Egyeszer egy cigányfán” (1975), „Cigánykerék” (1984), „A bestia” (1987), „Dankó Pista” (1993) című musical. 1994-ben jelent meg „Habiszti” című könyve.

Csémer Géza

amelyet Mária Terézia útja¹ elsősorban asszimilálni akart. A tisztára fűrdött, kitanult cigánnyal a többségi társadalom azonban nem tudott mit kezdeni. Úgy tesz, ma sem. Mit kellene tenniük a cigányoknak, hogy – úgymond – „szalonképes”-sé váljanak a világ ősztársadalmában, így Magyarországon is?

A Magyarországon élő cigányok két nagy folyamatban jöttek Magyarországra. A mai muzsikusi cigányok, az úgynevezett *kárpádi* cigányok, a XV. században; a többnyire falun élő, roma nyelvet még beszélő öt-hatszáz-ezer „oláh cigány” a mai Romániából, „oláhország”-ból a századfordulón és a két világháború között jött hazánkba és telepedett meg a Tisza-Duna közén.

A muzsikusi cigányokat, akik akkoriban a várososséleken laktak, gypemestéri, sintéri feladatokra, pestisjárványban meghalt emberek eltemetésére kötelezték, emellett nyáron vályogvetésből, szegkövcsölésből, télen meg muzsikálásból éltek. Ilyen életmódból verekedte föl magát némelyikük az „úr” jelzőre – ezek katonaverbuválások, követ- és képviselőválasztások muzsikusai voltak, kirakat-zenészek a császári és királyi, valamint a főnemesi udvarokban, s ivadékaik csak később váltak a kávéházak, kocsmák zenészeivé. A magyar hangszeres zenében igen fontos szerepet játszottak, ahogy virtuóz, örökletes zenei tudásuk és szorgalmuk révén mára nemzetközileg elismert dzsessz- és klasszikus muzsikussokká lettek. Tehát ha azt mondták róluk, hogy egyrészt a koldulás „szalon-formáját” élte, az épp úgy igaz, vagy nem igaz, mint ahogy az, hogy kiszolgálták az „úr” osztályokat. Mindenesetre presztízsük volt – van. Ezt sikerült szétverni az elmúlt ötven évben. Bartók és Kodály, Lajtha László és Farkas Ferenc országában. Hozzá kell tennem: a rádió és a televízió szétzilálódása is „besegített” ebbe. Ma már nem *síkté* értelmiségi körökben szeretni a cigányzenét, sőt, még tisztelni sem. (Persze, az operát és a balettet és a szimfonikus zenét is alig.) A köztudatot – a közfelfat – nyilván nem lehet megváltoztatni. De befolyásolni igenis lehet. Mint ahogy tendenciózusan sikerült *irredenta felhangok nélkül* az elszakadt országrészek folklorját megismertetni a magyarországgal. Mindezt persze Muharary Elemér és Volly István már a két világháború közt elkezdte. Nagyon helyes

volt, de sohasem gondolta volna egyetlen cigányzenész sem, se magyar, se erdélyi, hogy a *táncházmozgalom* szembekerül a magyarországi cigányzenével, sőt létben ingatja meg továbbélését.

A cigányság már említett másik fele, jó párszázézer fő, akik beszélnek és nem beszélnek az ősi cigány nyelvet, vagy a román, illetve a román egyik archaikus változatát, az úgynevezett *beast* – csak később telepedett meg itt. Minden cigányra mondhatjuk, hogy magyarul viszont beszélnek – tehát *szükségképpen bilingvisek*². Ma általában ez a *legszegényebb népréteg*, akiket 1945-ben a politika ősi vándormesterségeiktől és kereskedelmüktől megfosztott, kényszerű letelepedésre ítélte, *de földet nem osztott neki*, mondván: *a cigány nem földművelő nép*. Kétség-telen, hogy ez a cigányság nem találta meg helyét, sőt, bármilyen furcsán hangzik is, *demoralizálódott*, egyre kevésbé tudta tartani ősi etikai és életmódbeli törvényeit.

A muzsikusi cigányokat – mivel a korifeusok³ elítélték a „kávéházi muzsikát” és a régi zenés kávéházakkal együtt megszűntették a cigányzenét, s mint „népi zenét” kezdték el valamelyest újraindítani – ezerszámra *ítéltek gyári munkára*, egyéb foglalkozási ágakba. Nem csoda, mondván: *a cigány nem periferiálóra* sodródott cigányokból szép számmal bűnözők is lettek.

Az eltelt ötven esztendő leglátványosabb politikai-ideológiai és a fejlődést hosszú időre meggátló, a negatívumokat erősítő (akkoriban úgymond „előremutatóan meghatározó”), a cigányság életét minden szinten determináló döntés volt az MSZMP Központi Bizottságának 1965-ös párthatározata, mely az etnikai hovatarozás, a kultúra, a tanulás, a lakáshelyzet kérdéseit tárgyalta. Kimondta, hogy *a cigányság nem nemzetiség*, hanem „sajátos kultúrával rendelkező népcsoport”. Ez az egyszerű mondat aztán tovább gyűrűzve, éreztette negatív hatását: hiszen, ha nem nemzetiség a cigányság, *akkor nem is illetik meg a nemzetiséget megillető jogok*. Nem kell önálló nyelvhasználat, anyanyelvi oktatás, iskolák, könyvkiadás, színház... A már akkor is súlyos anyagi nehézségekkel küzdő ország költségvetése sokkal könnyebben elbírta más, itt élő, de kis lélekszámú etnikumok esetében a nemzetiséggé választ, mint a már akkor is mintegy *négyszáz*ezres, szétszórtan, rossz szociális helyzetben lévő cigányságot, hiszen ez robbanásszerű, tragikus méretű anyagi ráfordítást igényelt volna.

Meghamisított statisztikákkal bizonyították, hogy a cigánygyerekek nyolcvan százaléka elvégzi a nyolc osztályt. A helyi tanácsok a lepusztult cigánytelepek helyére újabbakat teleptettek, de ezeket most már „CS”, azaz csökkentett értékű házak váltották fel, melyek újak és kívülről tetszetősek voltak ugyan, de „kispórlták” belőlük az építőanyagot, a komfortot, így ezek az építmények egy-kettőre szétestek, alkalmatlanná váltak az ottlakásra, viszont a cigányok legalább már nem fordulhattak lakáskérelemmel a hatóságokhoz.

Újra- és újratermelődt a nyomor.

Divat lett a cigányokkal foglalkozni, egyre több szociológus és álszociológus lett cigánológus. Sokukat – mint például Kemény Györgyöt is – a szakmai hozzáértés és jóindulat vezette, amely segítőkészséggel párosult. Sokan azonban többet ártottak, mint használtak. Így

olyan nyelvészek foglaltak állást a cigány nyelv kérdésében, akik azt is kétségbe vonták, hogy egyáltalán élő, létező nyelv.

Az iskolákban szaporodtak a „*kisejtő*”-ok, később már egyenesen a „*kisejtő iskola*”-k. Sokszor egy-két főből álló „szakmai bizottság” döntötte el, hogy az általános iskolák cigány gyermekek közül ki is alkalmas egy „normál” tanmenetű alsós osztály elvégzésére. Az a roma gyerek, aki nyelvi nehézségekkel küszködött, vagy éppen csak addigi, ingerszegény környezete miatt nem ismert fel alapvető, általa ez időig nem látott, hallott tárgyakat és fogalmakat – „érthetően” *retardált*¹⁰ lett, tehát kiközösítendő. Visszakerülésük egy átlagos képességű osztályba pedig lehetetlen volt, a hátrányok halmozódása, a problémák meg nem oldása, csak szőnyeg alá söprése miatt. Így a gyermekek *túlkorossá* váltak, tehát már nem voltak iskolakötelesek, a harmadik-ötödik osztályból hivatalosan kimaradhattak, a lányok szülhettek, „*lérijhez* mehettek” – románul: megszűntek tehettek őket.

A bűnös szemlélet és gyakorlat mára érezteti igazán hatását, amikor a *képzetlen munkaerő*, a *munkanélküliek arányszáma a cigányság körében a legmagasabb*. Az amúgy is mérhetetlen terhet cipelő társadalom „kénytelen” eltűnni és eltartani az iskolázatlan, munka nélkül lézengő cigányságot, ezzel megteremtve az előítélet és a bűnbak-keresés motívumának „erkölcsi alapját”.

Előadásomban nem térhetek ki minden olyan negatív hatással bíró kezdeményezés részletes ismertetésére, mely az eltelt évek során egyre tovább és tovább gyűrűzve akadályozta a fejlődésnek és elősegítette a nyomort és a marginalizálódást¹¹. Azonban fontosnak tartom, hogy legalább pár szóval kitérjek a 60-as évek divatos és idealizált létformájára, a „*munkásszállások*” élet- és lélekbomboló voltára. A helyi munkaalkalmak hiánya miatt – és „*azért*, mert cigányt nem szívesen alkalmaztak”, a romák vándorolni, *ingázni*¹² kezdtek Pestre és más nagyvárosokba. A családok szétszakadtak, az életet ellehetetlenedtek, az egyének elzúllottak az elképzelhetetlenül színvonalatlan, a legelmebb higiénés¹³ követelményeknek sem megfelelő munkásszállásokon, miatt a feleség, a szülők és gyermekek az otthoni létben váltak elesettekké. Ez a folyamat is visszafordíthatatlan volt.

A korszak kiemelkedően „jelentős” intézkedése volt az úgynevezett *koordinációs bizottságok* létrehozása. Ahogy mondtani szokták, „ez már bűn volt, nem hiba”! Cigány koordinációs¹⁴ bizottságok születtek megyei szinten, a fővárosban és átfogóan országos bizottság is, amelyhez az előbbieket integrálták. Ez volt talán az áll-intézkedések között is a legveszélyesebb, hiszen azaz, hogy ezek a tehetetlen, minden hatósági jogkört nélkülöző bizottságok „*ülésezték*” és „*munkatervet*” dolgoztak ki, jöleső módon átvették a felelősséget azoktól, akik valamilyen szinten segíthettek volna, de így már nem volt erre szükség, a problémák sűrűsödtek ugyan, nem oldódtak meg, de volt „felelőségük”. Egyre-másra születtek az újabb „anyagok”... Az égető kérdések elleplezése, a hazug intézkedések és ideológiai gyártása az eltelt évtizedekben vezetett el oda, hogy

talán még soha nem volt olyan erős a cigányok elleni ellenszenv, mint ma. Az előzőekben már említettem a mindannyiunk előtt ismert bűnbakkeresési motívumot, hogy az egyre nagyobb terheket viselő magyar társadalomban sokszor érthető is. Azonban – mint tudjuk – az előítéletek *kétoldaliak*. Sajnos – és ez érthető is – a cigányok sem mentesek ettől. A legtöbb roma gyökértelenné vált, elszakadt családjától, közösségétől, már nem ismeri a cigány törvényeket. Kirekesztődik a társadalomból, a perifériára szorult. Csak múltja van, jelen- és jövőképe nincs. Most még kevésbé fogadja be az őt körülvevő közösség, mint korábban. Már a 60-as évek végétől jellemző attitűd¹⁵ volt, hogy a városba (különösen Pestre) került cigányok a nemcigány bűnözőkhöz és lumpen elemekhez¹⁶ csapódtak, mert ez volt az egyetlen közeg, mely eltűrte és tolerálta őket.

Dr. Tauber István, az ismert kriminálpszociológus szerint *minden bűnöző réteg-specifikus*. Tehát jellemző arra a szociális és társadalmi rétegre, amelyből a bűnelkövető származik. Igaz ez a cigányok vonatkozásában is. Tauber szerint *nincs cigány-bűnözős*, ahogyan nincs francia, német vagy magyar bűnözős sem. A cigányság a mai magyar társadalom legalján helyezkedik el, így bűnözése ugyanolyan, mint általában a hasonló helyzetben lévő rétegeknek. Számarányuk talán azért magasabb, mert körükben sokkal több a lehetősége a letelepedett és felgöngyöltett cselekményeknek, mint a magasabb, illetve intellektuálisabb közegekben. Arról nem is beszélve, hogy lebukásuk is mennyivel látványosabb és hatásosabb! Mennyivel egyszerűbb egy romát elkapni gagyizásért, vagy a villamoson történt lopásért, betörésért, mint intézmények vezetőit elkapni több milliós adócsalásért, vámbűntetért, sikkasztásért?

Elmondhatom: az eltelt negyven-ötven esztendő *legnagyobb vesztesei a romák voltak!* Az ő veszteségük olyan, hogy csak újabb sok-sok esztendő nehéz és következetes, átgondolt és meggondolt munkájával enyhíthető. Ezeknek az éveknél és ideológiáknak megbocsát-hatatlan és jóvátehetetlen bűne, hogy már nem alkalmazhatták ki egy olyan vezető rétege a cigányságnak, mely nyíltan, büszkén és becsülettel vállalhatná hovatartozását. Ezek alatt az évek alatt kellett volna megszűnnie annak a pejoratív tartalomnak, mely magához a „*cigány*” szóhoz tapad. Elgondolkodtak valaha is azon Önök, hölgyeim és uraim, *miért szegény az ma is*, ha valakire azt mondják: „cigány”?!

A cigányok minden rétegét érintő és mindenire másképpen nehezedő, sokszor megoldhatatlannak látszó ügyek végre hozzáfértek, saját érdeküket félretenni képes emberek kívánnak. Sajnos, nem hiszem, hogy a napiainkban létrehozott cigány önkormányzatok – költségvetési és vezetői hiányosságai miatt – erre a megfeszített, nem sok sikerlélményt hozó feladatra képesek. A dezorganizált és heterogén cigányság, amelynek tagjai közül sokan nem is rendelkeznek vagy túlzottan is rendelkeznek identitástudattal, el kell, hogy viselje azt a tényt, hogy *életük még sokáig nem lesz könnyűbő*. Olyan társadalmi közegekben kell élniük, amelyet nekik ugyan kötelességük ismer-ni és tisztelni, de őket ez a befogadó közösség csak

kevessé, illetve alig és rosszul ismeri. Amennyire káros volt az asszimilációra való törekvés, annyira káros a minden erővel való beilleszkedés. Sajnos, nagyon messze van még az, amikor a *másság* elismerése és becsülése *normális emberi együttélési tulajdonság* lesz. Ennek a folyamatnak meggyorsítója lehet a 70-es években hazánkban is kialakult és Európában is egyedülálló, úttörő réteg, a cigány értelmiség: azok az írók, költők, festők, szobrászok, zenészek, akik *válalják cigányságunkat*, képviselik népünket, felmutatják stigmáinkat. Sok hátrányt, félreállítást kellett megérniük az elmúlt években, azonban az igazán elhivatottak talpon maradtak. Elérték azt, hogy kiadták műveiket, alkotásaiknak, képeiknek kiállítása volt, ha kevesebb visszhanggal is, mint megérdemelték volna.

A hagyományok talán legkövetkezetesebben őrzői és továbbvivői a cigány muzsikusok. Itthon és külföldön egyaránt méltóan képviselik a magyar és cigány zenei hagyományokat, sajnos egyre kevesebb megbecsülést kapva, egyre nehezebb munka- és életkörülményekkel, egyáltalán munkalehetőséggel. Talán mégis ez az a réteg, amely a legnagyobb és legáltalánosabb elismerés mellett vállalhatja hovatartozását. Egy-egy világhírű muzsikusunk hangversenye, fellépése azért *még ma is közügy*, ahogy ezt a 100 *tagú cigányzenekar* milicentenáriumi tévés szereplése is bizonyította.

Végezetül: a cigányság *nem egységes*, de az előítéletek gyártói számára céltáblának egységesek vagyunk. A mostanában bevezetésre kerülő NAT egyik bírálójaként állíthatom, hogy a mai vezetés, folytatva a régi hagyományokat, deklarálja immáron a cigányságnak, mint etnikumnak, minden jogát: saját kultúrájának megismeréséhez, jogát a tanulóshoz, sőt, az anyanyelv ápolásához. Mindezt teszi cigány tankönyvek nélkül, a cigányság életében járatlan, képzetlen pedagógusokkal, akik-

nek saját emberségére bízta, hogy mit és hogyan tanítsanak a cigányoknak a nem-cigányokról és fordítva. Ugyanúgy kiteszi őket a mindenkor pedagógus kényének-kedvének, mint a falu cigányait valaha a körzeti rendőr-megbízottának, aki a cigányokhoz való személyes viszonya alapján döntött a cigányok életéről.

Jó lenne elérni, hogy Magyarországon se legyen végre cigány-ügy, hogy a „*cigány-kérdés*” eltűnjön a mindennapok szótárából. A magyar társadalomnak nem lehet közömbös a *szentistváni befogadó alapszeme szellemében*, annak megtartásában, hogy milyen lesz az ezredfordulón az az összkép, amelyet kialakít magáról. Addigra *minden ötödik állampolgár* lehet, hogy cigány lesz. Tudvalevő, hogy a cigány szapora fajta...

Gondoljátok meg, cigányok!

Gondoljátok meg, magyarok!

JEGYZETEK

- 1 nőmenklátúra (latin): itt: az uralkodó kaszt
- 2 frazeológia (görög): itt: frázisgyűjtemény
- 3 elismásolták (a német Misch-Masch szóból): elkenték
- 4 urbanizáció (latin): városiasodás
- 5 Mária Terézia császárnő oly módon akarta beolvasztani a Habsburg-birodalomban vándorló cigányságot, hogy a gyermekeket szüleitől elvéve bentlakó tanulókként iskoláztatni kényszerítette.
- 6 sikk (francia: chic): itt: divat
- 7 bilngvis (latin): kétnyelvű
- 8 korifeusok (görög): itt: a mindentudók
- 9 periféria (görög): perem
- 10 retardált (francia): késleltetett
- 11 marginalizálódás (latin): peremre vetődés
- 12 ingáznál: ingalíratban közlekedni az otthon és a munkahely között ide-oda
- 13 hígléne (görög): testi tisztaság, testápolás
- 14 koordináció (latin): együttműködés egyeztetés alapján
- 15 attitűd (francia: attitude): itt: beállítódás
- 16 lumpen (német): rongyos, „szakadt”, leszakadt, lezüllött

Komoróczy Géza

Mit veszített a magyar zsidóság 1944-ben – mit veszített a magyar társadalom?

Szeretném már rögtön előadásom¹ bevezetéseképpen leszögezni, hogy nem kutatási eredményekről fogok beszélni: ebben a témakörben nekem, őszintén szólva, kutatási eredményeim nincsenek. Inkább a helyzet elemzéséhez szeretnék néhány gondolatot kínálni. Nyilván mások is foglalkoznak azokkal a dolgokkal,

Dr. Komoróczy Géza kelet-kutató (Budapest, 1937) az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karán az általa alapított assziriológiai és hebraisztikai tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. Főbb művei: *Gilgames. Ékirásos akkád époszok* (1960), *„Hat héber kézirat a Holt-tengeri tekercsek közül”* (1961), *„Az ókori Mezopotámia történetének sumer és akkád nyelvű forrásai”* (1965), *„A zsidó Budapest”* (1995).

amelyekről én fogok beszélni, hiszen az én témám, a zsidóság veszteségei 1944-ben, a történet természeténél fogva a legjelentősebb vagy legnagyobb egész Magyarország minden háborús vesztesége közül.

Magát az embervesztést csak röviden akarom érinteni. Azt hiszem, hogy Magyarország történetének – a magyarság történetének – legnagyobb embervesztése éppen a Holocaust volt, konkrétan az 1944 tavaszán és nyár elején végrehajtott zsidógyilkosságok (Judenmord), a gettó, deportálás, elgázosítás, illetve ezek előzményei, többek között Kamenec-Podolskij, majd pedig folytatása, a fővárosi és nyugat-magyarországi tömeggyilkosságok 1944 őszén, a magyar zsidóság további veszteségei 1944/45 telén, 1945 első hó-

napjaiban. Ez a tömeges pusztulás, a nyomaték kedvéért szeretném megismételni, a magyar történelem legnagyobb embervesztése. A korábban Magyarországhoz tartozó területek trianoni elcsatolása szám szerintleg bizonyosan sokkal nagyobb veszteséget jelentett, ez azonban, mondhatni, inkább mint területiális vagy demográfiai változás írható le, nem gyilkosság volt, nem tudatos és megfontolt emberölés, és ezért egészen más természetű veszteség.

Az 1944. évi zsidógyilkosságokat magam már régebben Mohács-hoz, a mohácsi csatavesztéshez hasonlítottam. Ezt az egybevetést változatlanul fenntartom, de metaforikus értelmében azzal a kiegészítő megjegyzéssel – és előadásomnak ez az egyik fő általánosabb mondanivalója, még ha nagyon sokat nem akarok is beszélni róla –, hogy míg a mohácsi csata négy és háromnegyed évszázad óta szüntelenül foglalkoztatja a magyar történeti gondolkodást, és nemzeti identitásunk egyik konstitutív tényezője, addig az 1944. évi zsidógyilkosság, amely pedig a magyar hatóságok jóváhagyásával és közreműködése mellett ment végbe, nem kapott ehhez hasonló szerepet a magyar társadalom történeti tudatában, a nemzeti tudatban. Túl a populációs vagy demográfiai veszteségen, a Holocaustban a nemzet igazi vesztesége az, hogy történelmünk legnagyobb népiirtását a nemzeti tudat, mondhatni, kiejtette, törölte az emlékezetből, igyekezett úgy tenni, mintha nem történt volna semmi különösebb, mintha nem *velünk* történt volna, ami történt.

A Holocausttal kapcsolatos történeti vitákról szólva, csak nagyon röviden érintem a lélekszám-becslés problémáját, azt a vitát tehát, amely akörül folyik, hogy hány zsidó pusztult el 1944/45 folyamán Magyarországon. Ezen a téren – némi túlzással – egyetlen bizonyos biztosnak mondható adat áll rendelkezésünkre, Edmund Veesenmayer német feltaláltalmú megbízottnak az az ismert távirati jelentése², amely a tavaszi – nyár eleji deportálások befejezésekor az elszállítottak végső létszámát közli (437 402 fő), s amely bizonyos korrekciókkal a kassai vasúti átmenő pályaudvaron készített feljegyzésekkel is egybevá. Minden egyéb, ami a lélekszámra vonatkozik, tulajdonképpen számítási: becslés vagy kiszámítás.

A helyzet tragikus voltát a magyar történeti irodalomban világosan mutatja, hogy vannak maximalista és vannak minimalista becslések. Magam – némi indignációval – inkább úgy szeretném mondani, hogy van egy minimalizáló és van egy, a forráskritika módszereit megfelelően alkalmazó, realista becslés. Minimalizálóknak nem Für Lajos még a rendszerváltás előtt megjelent nyelge és arcpiroton felületes „Sírkereszt”-esszéjét nevezem³, ez ma már kevéssé szerepel a napi vitákban, lévén hogy Für Lajosnak és egy időben pártjának politikai szerepe kormányzati ciklusuk vége óta jelentéktelen; Für, jóllehet történész volt, nem is tekintem komoly kutatónak a történeti statisztika terén. A két irányzatot az én szememben Stark Tamásnak, illetve, mondjuk, Varga Lászlónak és másoknak a kutatásai jelentik. Stark, aki legutóbb a Történettudományi Intézetben egy külön könyvet adott ki a Holocaust embervesztésé-

Komoróczy Géza

ről⁴, a minimalizáló számítás irányzatát követi. Ezzel a megállapítással nem akarom kétségbe vonni tudományos jóhiszeműségét. A Holocaust nemzetközi tudományos irodalmában, jeles szerzőknél is gyakoriak az övéhez hasonló adatok. Varga, aki hosszabb idő óta számos tanulmányban komoly forráskritikai vizsgálatokat is végzett, az utóbbi években már főként külföldön tette közzé az e tárgykörbe vágó kutatásainak eredményeit⁵. Vajon azért-e, mert itthon visszhangtalanok maradtak? Azt hiszem, hogy a magyar történettudományunk egyszerűen majd – elfogulatlanul, józanul és higgadtan, utkövetve a véleményeket, s persze, komolyan véve a minimalizáló becsléseket is – közös erőfeszítést kell tennie ennek a dolognak a rendbetételére legalább a statisztikai lehetőségei és hibahatárai között.

Ezen a ponton szeretném megemlíteni azt, hogy a magyarországi zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírása, amelyet az Országos Rabbiképző Intézetben fennmaradt eredeti kartonok alapján a közelmúltban két vaskos kötetben, több mint 800 nagy oldalon megjelentettünk⁶, roppant értékes anyagot szolgáltat demográfiai tekintetben is, tudniillik közli azt a lélekszámot, amelyet összesen 740 magyarországi hitközség (a bécsi döntés utáni határok között) a hitközségi szervezetekhez tartozóknak minősített⁷. Ez a számszerű adat azonban csak a minimum, tehát csak a kiindulópont lehet a kritikus elemzéshez és számításokhoz, mert egyrészt számos, részben jelentős lélekszámú község jelentése nem készült el vagy nem maradt fenn, köztük, például, a fővárosi orthodox hitközség sem, másrészt, mint tudjuk, a hitközségek részben halálhikulus alapon, részben pedig adófizetési szempontból határozták meg létszámukat stb., s ezért a valószínű lélekszám mindig nagyobb, mint a hitközségi nyilvántartásokban szereplő népesség. Anélkül, hogy tényleges számításokat akarnék itt ismertetni, az én véleményem az, hogy ennek az egész világon páratlan dokumentumnak, a Gestapo által elrendelt 1944. áprilisi hitközségi összeírásnak a demográfiai anyaga nem igazolja a minimalizáló becsléseket.

Az 1944. évi veszteség másik tényezője a következő volt. A vidéki zsidóság deportálása, mielőtt a kor-

mányzó leállította volna a vonatokat, már lényegében befejeződött, és a pusztulás elől csak azoknak sikerült megmenekülniük, akik Budapesten éltek, vagy az utolsó pillanatban sikerült Budapestre behúzódnuk, vagy pedig munkaszolgálatos távollétük megmentette őket a deportálástól. Az 1944. áprilisi hitközségi összeférás is szemléletesen mutatja, hogy ennek a statisztikailag is értékelhető helyzetnek komoly következménye volt a magyar zsidóság összetételére nézve. Az egyik következmény az, hogy a második világháború után, a lélekszám drámai csökkenésétől most eltekintve, gyökeresen megváltozott a magyar zsidóság összetétele, ami a vallási irányzatokat és a zsidó identitás fenntartásának módját illeti. 1944 előtt a vidéki zsidó községeknek kétharmadánál nagyobb része a hitközségek számát és a lélekszámot tekintve egyaránt az orthodox irányzatot követte, és inkább a városi zsidóság tartozott a kongresszusi vagy neológ irányzathoz, mindekelőtt a hatalmas pesti hitközség⁸. A deportálások centripetális, Budapest felé közelítő szervezése azt a sajátos helyzetet eredményezte, hogy a magyarországi orthodoxia gyakorlatilag elpusztult, és a neológia túlsúlyba került. Ebben az értelemben az 1944. évi veszteség egy tökéletesen új vagy más állapotot hozott létre a magyarországi zsidóság összetételében.

Általánosabb vagy távolabbi mutató következménye volt a változásnak, hogy a háború után egészen más formái váltak dominánssá a zsidó identitásnak, mint amelyek lehettek volna egyébként, vagy voltak ténylegesen is a háború előtt. A br. Eötvös József-i szervezeti reformok (1867) után a neológia körében alapjában véve a zsidó identitás vallási formája vált dominánssá, a zsidóság önmagát mint *vallási* határozta meg, s ezzel együtt társadalmi tekintetben az *asszimiláció* valamelyik változatát állította normaként maga elé. Ezt a helyzetet csak a második és harmadik zsidótörvény (1939, 1941) változtatta meg, abban az értelemben, hogy a zsidóságot német minta nyomán leszámazási, azaz – egykorú kifejezéssel – faji csoportnak minősítette⁹, lényegében függetlenül a vallástól. A második világháború után Izrael Állam megalakulása (1948) a zsidó nemzeti identitást állította a középpontba az egész világon mindenütt, s a diaszpórában éppúgy, mint magában Izraelben, a haláhiuk normák, és ezekkel együtt a nemzeti, népi, ethnikai önmeghatározások – csupán csekély különbségeket felmutató – változatai terjedtek el.

A magyar zsidóság háború utáni identitás-válását részben éppen ez a sajátos különbség okozta, vagy legalábbis erősítette, tudniillik az, hogy a túlélő zsidóság az asszimilációs csoportokból a vallási, vagy kulturális, vagy politikai-szociológiai definíciót tekinti egyedül elfogadhatónak, holott külföldön egyre inkább éppen a népi, nemzeti, ethnikai definíció érvényesül. Az ethnikai definíciót Magyarországon a közvélemény, érthető módon, a zsidótörvényekhez asszociálja. Hosszasan lehetne taglalni ezt a helyzetet, és éles vitákat lehetne folytatni róla; most nem akarok a részletekben elmerülni, csak leszögezem, hogy az izraeli és a nemzetközi zsidó közvélemény önmeghatáro-

zása és a magyarországi zsidóság önmeghatározása között – a Holocaust és a megmenekülés magyarországi történeti adottságai folytán – egyelőre mély, mondhatni, áthidalhatatlan térszóna húzódik. Magyarországon, ez pár évvel ezelőtt bebizonyosodott, csak néhány százán vannak, akik nyilvánosan azt mondják magukról, hogy *zsidó nép*, illetve – ami a diaszpóra viszonyai között ebből következik – *zsidó nemzeti kisebbség*. A magyar zsidóság, egészen az Eötvös által kialakított keretek között, vallási csoportnak tekintti önmagát: zsidó vallású magyaroknak. Miközben a magyar definíciója ugyancsak nagyjából megmaradt a XIX. századi szinten: ethnikai önmeghatározásnak. Ez a magyar zsidó identitás sajátos válsága, válság, amelyet csak viták és kiegyensúlyozás útján lehetne fokozatosan megoldani. Mindenesetre, nyilván szükség volna az asszimiláció mint abszolút elv revíziójára is. De ugyanígy szükség volna a nagy populációs egységeket jelölő szavak, mint *nép*, *ethnikum*, *nemzet* stb., jelentésének revíziójára is. A fogalomzavar részben abból ered, hogy idegen nyelveken, külföldön, a szaktudományokban ezeket a szavakat diszkurzív szövegekben szinte kizárólag mint leíró (deskriptív) terminusokat használják, s általában nincs semminemű normatív jelentésük vagy szerepük. A *magyarságlélelmény* angolul elképzelhetetlen, az *amerikai* semmit nem mond arra nézve, hogy az illető zsidó-e.

A veszteségek rovására írandó, részben még mindig a demográfiai tényezőkből következően, hogy a háború után a hagyományos zsidó kultúra nem volt történelmi folytatható Magyarországon, s nem számítva a háború utáni rövid néhány év élénkségét, nem folytatódtat a későbbi évtizedekben sem. Nem volt a korábbi egyenértékű vagy legalább érdemleges folytatása a múzeumi gyűjtés- és kiállításnak, a könyvtárnak, az iskolának, a Rabbiképzőnek, s még a legújabb kezdeményezések is csak részben változtak ezen a helyzeten. Az a bizonyos olajja, a galamb szájában (Gen. 8,11), az megvolt, de az új élet kezdete, amelynek hamarost következnie kellett volna, nem. A magyarországi zsidóság a háború után, mert lélekszáma radikálisan csökkent, közösségei, intézményei, szervezetei nagyobbrészt megszűntek, nem tudta szervesen folytatni korábbi életét, és jóformán csak teljesen új alapokra áll szerveződhetett újjá.

Az új alapokat nagyon röviden és egyszerűen izraeli importnak nevezem. Szeretnék eleve elhárítani minden félreértést: ezt a jelenséget pusztán mint morfológiai tárgyalom, és most nem akarom minősíteni vagy értékelni. Aki a zsidó rendezvényeket látogatja akár a zsinagógákban, akár a kulturális élet színterein, az tudja nagyon jól, hogy a színvonal, a dallamvilág, a szokásvilág a diaszpóra – Közép-Európa – askenázi hagyományból szép lassan átvált az amerikanizálódott vagy a folklorizmus felszíni rétegeiből táplálkozó izraeli mintára. Az idősöbekben nem mindig érzik egészen otthon magukat benne, aki pedig ismeri mind a két világot, az látja, hogy ez más fajta zsidó élet. Elég csak a *kapedli* / *kipa* különbségét nézni, elég csak az új dallamokat hallgatni a régi ke-

let-európaiak helyett. Ez a folyamat egyébként az egész világon ugyanígy végbemegy – ámde Magyarországon sokkal erősebben észlelhető a váltás, mint másutt. Izraelben, sok forrásból, egy *koine* alakult ki, köznyelv, erősen a XIX/XX. századforduló oroszországi mozgalmi kultúra hatása alatt, a nálunk otthonos hagyomány ennek csupán egy eleme legfeljebb.

A magyarországi társadalom egészét érintő veszteségekről is beszéllek. A vidéki zsidóság deportálása azt jelentette, hogy a falusi vagy kisvárosi társadalmakban bizonyos foglalkozások teljesen megszűntek. A háború után nem voltak orvosok, nem voltak kereskedők és boltosok, nem voltak felvásárlók. Budapesten, annak ellenére, hogy a pesti zsidóság nagyobb része megmaradt, nem voltak *handlék*. A társadalomnak azok a csatornái, amelyeket a zsidóság tartott fenn, nem működtek tovább.

Anekdotaként hangzik, pedig igaz történet. Pár évvel ezelőtt diákjaink egy csoportjával Beregszászon jártunk. Vasárnap, a görög katolikus mise után, a falu főterén hullámozott a nép. Híre kelt, hogy itt vannak „a zsidók” látogatóban. Köréink gyűltek az asszonyok, s mondták, hozzuk vissza a zsidókat, mert amióta „eltűntek”, nincs a boltokban élelmiszer, nincs mit vásárolniuk. A vidéki népesség a háború utáni helyzetben észlelte a működési zavarokat: tudatosodott benne, hogy a társadalom meghatározott gazdasági alrendszereit a zsidók „szokták” fenntartani.

Vidéken ugyanez még tisztábban látszik az értelmiségi életben. Meir Weiss professzor (Jeruzsálem), egykor dr. Weisz Pál neológ főrabbi Debrecenben, szívesen szokta emlegetni azt az élénk szellemi kapcsolatot, amely a rabbi, a zsidó értelmiség és a városi református társadalmi elit között fennállt. Ennek magam, aki az ötvenes évek elején Debrecenben jártam iskolába, már úgyszólván semmi nyomát nem láttam. Arról, hogy zsidók, szülem értelmiségi barátai tudommal soha nem beszéltek, nem hangzott el még utalás sem az üldöztetésekre, családai veszteségekre. Értelmiségi szinten a zsidó társadalom nem artikulálódhatott. Tulajdonképpen csak a zsidó tejszínű csodálatos pávatermét, vagy akár az imént említett Beregszászon az egyik mostani étterem, egykor szintén kaszinó hasonlóan nagyszabású *jugendstil* nagytérmet: tudja, mit jelentett vidéki városainkban a polgári társadalom, a vagyonos kereskedők életmódja. Kecskenémten az egykori kaszinó a kongresszusi hitközség egykori zsinagógája mellett állt. Az utóbbi ma kulturális központ, új rendeltetése nem kimondottan botrányos, mint az Aréna / Dózsa György úti zsinagógáé. S mégis:

ez az együttes, amely egykor volt, ma *nincs*, és már az emléke sincs meg, legfeljebb a történeti tudatban.

Azzal, hogy a zsidó polgárság megszűnt, megszűnt a korábban jelentékeny – s jobbára zsidó – mecenatura is, a századfordulótól a magyar művészet egyik lét-alapja¹⁰.

Két dolgot szeretnék ebben az összefüggésben említeni. A hírlapok, persze, nagyon ritkán tárgyalják teljes jelentőségének megfelelően, de tény, hogy az Oroszországból visszavárt magyar műkincsek egy része, némely becslések szerint az a része, „mely túlnyomónak mondható”, eldobzott zsidó tulajdon. Részben még a magyar hatóságok kobozták el; mondhatni, ők gyűjtötték össze, előkészítve az elszállításra. Egyértelműen akarok fogalmazni: a háború után a Szovjetunióba került magyarországi műkincsek nagy része a zsidó polgárság magángyűjteménye volt. Ma úgy beszélünk ezekről a műkincsekről, minisztertől körülmény-meghatalmazottig és újságírókig, mint nemzeti vagyonról, anélkül, hogy ehhez legalább annyit hozzátennénk, hogy ezt a nemzeti vagyont az elpusztított zsidóság halmozta fel, a magyar zsidóságnak köszönhetjük: s egyébként talán – jogi értelemben – hátha nem is nemzeti vagyon ez, hanem egyszerűen zsidó polgári vagyon. A Szépművészeti Múzeum régi képtárának látogatói nemigen tudják, hogy a gyűjtemény fontosabb darabjai közül nem egyet, s főként a klasszikus itáliai anyagban, a Múzeum igazgatója, Csánky Dénes – 1944. május 25-től a nagy értékű művészi vagyontárgyak kormánybiztosa – szállított be, jó értekekkel, a Múzeumba. Belelátározták őket, és ott maradtak, ma már elidegeníthetetlen részei a gyűjteménynek. Én magam szívesen látnék az illető festmények alatt egy kis réztáblát, mint külföldi múzeumokban az adományozóét, hogy XY magángyűjteményéből, és el tudnám képzelni még azt is, hogy a felirat jelezze, jelképes engesztelésül: eldobozta az ilyen és ilyen zsidótörvény vagy ilyen és ilyen kitelepítési határozat.

A másik dolog a következő. Gazda Anikó kutatásai¹¹ tisztázták, hogy legkésőbb a XIX. század közepétől kezdődően a vidéki magyar városfejlődés szervesen magával hozta a zsidó polgári városrész kialakulását. – Szándékosan nem zsidónegyedet mondom. – Mezővárosaink, de más települések is, szinte mindenütt magukba foglalták a nyitott, polgári negyedet, egy vagy több zsinagógával együtt. Ez a jelenség jól megfigyelhető vidéki városaink nagyon nagy részében a város-terképeken. Gazda Anikó dokumentum-gyűjteménye száz-egyházhány városról, városkáról igazolja ezt. Bárhol a magyar vidéki városokban, ha nem tudnánk is, hogy itt zsidók éltek valaha, rövid idő után észleljük, hogy van a mai képben valami nem magától értetődő. Valami *természettelen*. Némely utca vonala, némely épület külső képe. Könyvtár, vagy iroda, vagy raktár – mór stílusú homlokzattal. Nem akarom retorikusan folytatni; azt szeretném jelezni, hogy a beomlott, eladott és más célra használt, átalakított zsinagógák, a lebontott zsinagóga-épületek üres helye mind jelzi, hogy a város-szerkezetből ki van emelve egy jelentős elem: eltűnt a zsinagóga, vagy nem az, ami volt, s

ezzel észrevétlenül – de nem észrevehetően – megváltozott a város egésze is.

Ingatlan-ügyekről. A rendszerváltás óta bizonyos lépések történtek az úgynevezett egyházi ingatlanok visszaadása terén a kárpótlási folyamat keretében. Négy épületet említ meg most Budapestről: a zsidó kórház, a zsidó gimnázium, a Bethlen téri szeretett-tőh, az idegsebészeti és a hozzá tartozó épületek. A zsidó kórház esetében, persze, a Dóza György útnál kezdődő együttesre gondolok. Ez a négy épület a tárgyalásokból már eleve is ki volt véve. Budapestnek, sőt, Magyarországnak meghatározó jelentőségű, konstitutív épület-együttese. Azok voltak a zsidó közösség számára is. Mindegyikről pontosan tudjuk, hogy nem államsegregyől épültek, nem állami pénzből, hanem zsidó magánvagyonból, alapítványok pénzén. Minden egyházi szervezetnek lényegesen nagyobb volt az érdekérvényesítő képessége az ingatlan-kárpótlásban, mint a zsidó közösség és vezetői.

Kárpótlás. Vannak nekem személyesen is adataim vidékről, arról, hogy az *aladár*ok kárpótlást kaptak az 1948 és 1952 között elvett kis nyomdájukért, üzletükért, kis magántulajdonukért. Aki tudja, hogy mit jelent az a szó, hogy *aladár*, az tudja azt is, hogy kik nem kapták meg, sőt, nem is igényelhetők a még oly szerény összegű kárpótlást sem ezekért a tulajdonokért.

Egy kicsit általánosabb dolgokról is valamit. A *más-ság* elnevezés hiánya. Pár évvel ezelőtt egy rövid, lázas, de kényelmes betegségem idején otthon egy *fekvőhely*ben olvastam Mikszáth *Szent Péter esernyője* című regényét, amelyet az iskolában, mi tagadás, annak idején elbűvéltem. Ma persze más szemmel olvasom, mint olvastam volna ötven évvel ezelőtt. Mindenesetre, igazi élmény volt a regényben a vándorló vagy bolygó zsidó figurája, és az, ahogyan a társadalmi közeg fordult feléje. Kiskoromban Északkelet-Magyarországon (a Hernád völgy falvai, Sárospatak) ezt még valamelyest megtapasztalhattam magam is: a háború utáni nyomait egy emléktől, az én korosztályom után azonban már, azt hiszem, senki.

Meglepő lesz talán, amit most mondok, de Mikszáthról, nem éppen a személyéhez, hanem a korhoz asszociálva, mégiscsak eszembe ötlök. Eltűnt a dualizmus korában, s részben a rá következő időkben is magától értetődő kedélyes-patriarchális viszony a magyar társadalom középső-felsőbb rétegei és a zsidóság között, a patrónus-klíens viszony, a befogadás és beilleszkedés egyik kedvező közege. Nincs bennem nosztalgia ez iránt, csupán azért idézem fel a korábbi állapotokat, mert csak ezek ismeretében érthetjük meg a hajdani kedélyes magyar úri zsidózás valódi jellegét. A Holocauszt utáni tökéletesen más az akusztikája minden szónak, de aki régi szövegeket olvas, annak tudnia kell, az és ez nem ugyanazok. Gög, lenézés, leicsinylés, bántás volt az úri antiszemitizmus, nyilván elhatárolódás is, de történetileg nem a gettós perspektívájából kell megítélni, még csak nem is Tiszaeszlár felől. A *más-ság* közönséges kifejezése volt, csak egy irányban. Az asszimiláció egyik mellék-tünete. Lejárt az ideje, ha volt ideje – ontológiai legitimitációja – egyáltalán, de tudni kell, mi volt.

Eltűnt a zsidósággal a magyar nyelvből egy rétegnyelv, hadd mondjam így: a magyarországi zsidóság nyelve. Budapestet ezt kevésbé érezi, ha figyeljük az utcai vagy szleng beszédet, ámde akik vidéken nőttek fel, azoknak több száz vagy ezer szó – közvetve vagy a zsidó rétegnyelv ismertebb részéhez tartozó szó – hiányzik a szókincséből. A *zsidó Budapest*-ben (1995) megkíséreltünk összegyűjteni ebből az anyagból egy kislexikont: magam is meglepődtem, amikor a mutató segítségével összeszámoltam, hogy nyolcszáz-va-hányra rúg azoknak a szavaknak a száma, amelyeket nem írtott forrásokból szedtünk össze, hanem emlékeink, barátainkkal való beszélgetések nyomán mint több-kevésbé használatban lévő szót tudtunk lejegyezni.

Eltűnt a magyarországi zsidóság jiddis nyelvét beszélő része, és eltűntek azok is, akik a *jüdisch-deutsch*-ot értették, több százezer fő a magyar társadalomban, akiknek szerves kapcsolata volt a külfölddel. Kelet felé a jiddis, Nyugat felé a *jüdisch-deutsch* és a német révén.

Az első világháború idején még tartható volt az a – sokszor vádként is hangoztatott, de mindenképpen valóságos tartalommal bíró – megállapítás, hogy a magyarországi zsidóság eredendően nemzetközi jellegű, *koszopolita*, nyelvében, kultúrájában, társadalmi kapcsolataiban egyaránt. Igen, a magyar zsidóság magától értetődően nemzetközi volt, hiszen a Morvaországból, Ausztriából és a német országokból érkeztek, még a XVIII. század végén, s részben még később is, és fenntartották, ápolták rokoni kapcsolataikat, korábbi gazdasági köteleiket. Egészen az Eötvös-i reformokig magától értetődő volt az is, hogy rabbiakat külföldről hívtak meg. Valóban nyugatias, nemzetközi zsidóságunk volt, Galicia, ne feledjük, a monarchia volt, és a magyar zsidó társadalomnak – az orthodoxiának, a haszidoknak – megvoltak a keleti kapcsolatai is. Mindez megszűnt 1944-ben. Korábban a zsidóság házszékerek sokaságával kapcsolta Magyarországot a környező világhoz; jelenleg Magyarországon a legnagyobb kozmopolita, sőt, az egyetlen igazán kozmopolita szervezet a római katolikus egyház.

Bibó István, amikor 1948-ban megírta nagyszerű tanulmányát, a bevezetésben hosszasan elmélkedett arról, hogy szabad-e egyáltalán értekezésben használni azt a szót, hogy zsidó. Szabad-e kimondani bárkiről, hogy zsidó? Mindenkinél, aki a negyvenes évek után nőtt fel Magyarországon, ez probléma volt, és részben probléma ma is. Közös társadalmi veszteségeinkhez tartozik, most már a legáltalánosabban fogalmazva, az, hogy szinte lehetetlenné vált a *zsidó* szó természetes használata. 1989 után a társadalom egy rokon-szervező része valósággal diadalnak tekintette, hogy a hitközség, a zsidó kulturális intézmények és az újonnan megalakuló zsidó szervezetek a reformkor óta használatos *izraelita* szó helyett visszavetették nevükbe a *zsidó* szót. Mindamelllett, a *zsidó* ma még mindig jobbra csak kollektívum jelentésben használatos. Nagyon nehéz elképzelni egy olyan dialógust, amelyben nem egészen közeli ismerősök azt mondják egymásnak, szemtől szembe, hogy „te zsidó”, „te zsidó vagy”, hogy a *zsidó* szót használjuk, anélkül, hogy ne tisztáznánk –

előre vagy utólag, esetleg csak hallgatólagos megállapodással – azt is, hogy a szóhasználat támadó minősítés-e, deskriptív vagy pozitív, büszke: mindhárom funkció lehetséges. A *zsidó* szó ebben az értelemben kompromittálva van, egyfajta szitokszó lett belőle, ami annyit jelent, hogy a közgondolkodásban az az identitás, amelyet hordoz, s ennek az identitásnak ön-meghatározás és kívülről-meghatározás formája egyaránt majdhogynem lehetetlenné vált. A *más-ság* értéke szűnt meg ezzel. Szűnt meg, a múltban, egy időre: reméljük.

Sok más minden is megszűnt még, de ezen a ponton túl már csak a témákat tudom felsorolni.

Jellegetes vita volt a kilencvenes évek elején, évek-re elhúzódoan, a felszabadulás kifejezés. Az idioszinkrázia a nyelvhasználatban odáig terjedt, hogy nem sikerült közmegegyezést kialakítanunk, például, konkrétan abban, hogy a budapesti gettó *felszabadulás* – felszabadítása egyáltalán mondható-e felszabadításnak, vagy nem. Magától értetődik, hogy én Landeszman György barátom, akkori Dohány utcai főbbi gesztusával értek egyet, aki a nagyzinagóga Wesselényi utcai kerítésén a levert emléktáblát néhány napon belül helyreállíttatta, eredeti szövegével, ahogyan azóta is mind a mai napig látható, de a vita tovább gyűrűzött. A gettó egykori lakói, és utódai, felszabadulást mondanak; a többiek, s ez a társadalom többsége, egyelőre, bizony, nem tud mondani semmit.

Egy másik példa, amely talán erősti az imént említett hatást, mert ugyanazt jelzi: hogy a közgondolkodásban szinte lehetetlen bizonyos vitákat higgadtan lefolytatnunk. Ma nemcsak a magyar katolicizmus, de a magyar társadalom egésze is – a nemzet – mint nemzeti hősré emlékezik Mindszenty József-re, részben 1944/45. évi szereplése kapcsán is, minden fenntartás nélkül. Tény, hogy Mindszenty veszprémi püspököt a nyilas hatóságok letartóztatták (1945. február). Mindszenty azonban sem korábban, sem akkor nem állt ki a zsidók mellett, az egyházat védelmezte, de a deportálás ellen nem emelt szót. Nem tiltakozott, mint néhány más r. katolikus püspök. Apor Vilmos, Márton Áron, Shvoy Lajos. Őket igaz embernek kell tekintenünk. A későbbi hercegprímás szereplésének erről a kényes mozzanatról nem folyt vita, ilyesmire nem is igen kerülhet már sor.

Nem könnyű a becsülésszerű szembenézés a felelősségünkkel a történelemért. Erről komoly hangon beszél Bibó egykori tanulmánya. Hogy milyen mértékben aktuális ma a mai napig Bibó minden szava, azt a gettó-emlékmű felavatásának (1990) egyik jól ismert epizódja mutatja. A több ezer résztvevő közül az akkori miniszterelnök volt az egyetlen, aki fejfedő nélkül jelent meg az ünnepségen. Magánszemélyként állítólag azt mondta, hogy ő a nemzet miniszterelnöke, nem fog *kapedl*it feltenni. Beszédének egy mozzanata még ennél is keményebb volt. Kijelentette: „mi az önkömrő mártírjaira éppúgy emlékezünk, mint-ha a sajátjaink lennének.”¹²

Ez a „mintha a sajátjaink lennének”, a gyász és emlékezés alkalmából, a miniszterelnök szájából, nem más, mint a zsidók szimbolikus kizárása a nemzetből. A köz-

vélemény nem utasította vissza a nyers gesztust, nem robbant ki érdemleges vita körülötte. Magyarországon, sajnos, a nálunk is kíváncsatos *Historikerstreit*-nek¹³ még a kezdeményezései sem történtek meg. Karsai Lászlónak a *Kirekesztők – Befogadók*¹⁴ iker-könyvét szinte egyöntetűen utasították el a körülötte is érintett antiszemitizmus és a – legalább közvetve ugyancsak érintett – zsidó társadalom mértékadó véleményformálói, s velük egybehangzóan a független értelmiség nagyobb része is. Sokan nyilván attól tartva, hogy az akkoriban az antiszemitizmus eszköztárát terjesztését nyíltan megbélyegezni nem akarák politikuskok nyíltan zsidóellenes uszításba fog-nak¹⁵. Nem mondom azt, hogy a könyvekkel kapcsolatosan nem lehet bíráló megjegyzéseket tenni vagy fenntartásokat hangoztatni. Nem mondom azt sem, hogy ez lett volna az egyedül lehetséges módja a magyarországi zsidóság integrációját ellenző antiszemitizmus hagyomány bírálatának¹⁶. Azt mondom csupán, hogy a két könyv akadályt akart állítani a kipróbált magyar antiszemitizmus hagyományok föllevenítésére. Karsai mintegy a saját testét dobta oda az oroszlanoknak, és az oroszlanok marcangolni kezdtek. A körülötte állók nem keltek védelmére. Ezért állítom, hogy a *Historikerstreit*, amely Németországban igen jelentős közéleti és tudományos személyiségek ügye volt, nálunk még el sem kezdődött. A „vita a történelemről” érdemben abban áll, hogy tisztázzuk: nem mások tették, ami történt, hanem mi magunk. A felelősség vállalásában; s ezen a történelmi felelősséget értem. Nem fogunk tudni történelmünkéről beszélni, amíg a Holocaustról nem beszélünk eleget.

Befejezésül egy idézetet szeretnék felolvasni Bibó tanulmányából: „Számításba kell vennünk annak a tisztító hatását is, ha a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése számára tiszta és szabad lehetőségek jönnek létre.” Bibó tanulmányának ezt a mondatát soha nem láttam idézve. A helyzet nem olyan, hogy bárki a zászlajára merné tűzni ezeket a szavakat.

Azok a „tisztá és szabad lehetőségek”, amelyekről Bibó beszél, 1948-ban legfeljebb mint eszmény jelen-hettek meg, mint valódi lehetőség semmiképpen: „a külön zsidó öntudat vállalása és megszervezése” előtt, legyen ez az öntudat akár cionizmus, akár pedig diaszpóra-vagy magyar hazafias öntudat, cionizmus nélkül, tehát a másfajta zsidó identitások kibontakozása előtt legkésőbb a cionista szervezet vagy szimpatizánsok letartóztatása idején minden lehetőség lezárult. Ahogyan A *zsidó Budapest*, „*öröma*”-fejezetében írjuk (p. 581), a cionista szervezeti feloszlása (1949. március 13) kapcsán: „Az államhatalom, mint alig néhány évvel ezelőtt, ismét a zsidók szabadságát korlátozta legelőször; és a zsidók szabadságának korlátozása, mint néhány évvel ezelőtt, ismét csupán a kezdete volt az egész magyar társadalmat maga alá hajtó diktatúrának.”

A második világháborús zsidó veszteség nem csupán abban áll, hogy a tragikus és szegényteljes események, közvetlenül vagy közvetve, Magyarországot egész lakosságát és a Magyarországról külföldre került zsidóságot – még ma is több százszáz populációját egyet – érintik, azaz, mint ahogyan kezdem, Mobsch mértékű veszteségről van szó. Bibó István szava arra figyelmeztetnek,

hogy mindaddig, amíg ki-ki nem vállalja a személyes felelősséget, annak rá eső részét, a magyar állam és társadalom bűnös tetteiért a Holocaust eseményeiben; amíg nem vitattuk meg becsületesen, hogy mi volt a nemzet vesztesége, s hogyan lehet ezt legalább részben jóvátenni; amíg nem jutunk közmegegyezésre abban a tekintetben, hogy a zsidó társadalomnak tartósan helye van Magyarországon, mindenki mással egyenlőként, az asszimiláns vagy magyar zsidóságnak éppen úgy, mint a disszimilánsoknak: cionistáknak és beolvasni nem akaróknak, „a külön zsidó öntudat” jegyében élőknek: addig nincs Magyarországon modern polgári társadalom, nincs egészséges közgondolkodás és szellemi élet, addig nincs Magyarországon igazi szabadság.

JEGYZETEK

1 Előadás a Mí minden veszett el!... nemzetközi konferencián, 1996. szeptember 11-én. Alább a szöveg a magnetofon felvétel alapján. – Köszönet a Friedrich Ebert Stiftungnak, és külön is Ember Máriának, a meghívásért.

2 1944. július 11; szövegét lásd Karsal Elek, szerk., *Vádirat a náciizmus ellen*, III (Budapest: MIOK, 1967), no. 65, pp. 147-148. – Ferenczy László csendőrző alezredes, a deportálásokat irányító csendőrpáncsok néhány nappal korábban csaknem ugyanezt a számot (434 351) jelentette a belügyminiszternek. Ezek az összegző jelentések azonban nem terjedtek ki minden szállítmányra; lásd Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (New York: Columbia University Press, 1994), I, p. 673 stb.

3 Für Lajos, „Mennyi a sok sírkereszt? Adatok a magyar apokallipszishez” (1984), újra közölve: *Hol vannak a hatodok? Történelmi esszék* (Haza és Haladás Sorozat) (Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988).

4 Stark Tamás, *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után, 1939-1955* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. Glatz Ferenc, no. 15) (Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1995).

5 László Varga, „Jungarn”, in: Wolfgang Benz, szerk., *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1991), pp. 331-351.

6 *Magyarországi zsidó hitközségek*, 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzétette Schwelitzer József. Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá rendezte Frojimo-

vics Kinga (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1944).

7 Az adatok összege: 362 398 fő, illetve a fővárossal együtt 523 909 fő.

8 Az összeírás adatait tekintve, s most már kerek számokkal, orthodox: 240 000 fő; kongresszusi: 107 000 fő + a fővárosban 162 000 fő; status quo: 15 000 fő.

9 Az egykorú forráskiadvány: dr. Vitéz Csiky János, szerk., *A fajvédelmi törvény és végrehajtási rendeletei* (Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1941).

10 Újabb a zsidó mecenatura iránt érdeklődni kezdett a történetírás. Lásd legutóbb többek között Haraszti György, „Zsidó Jótékonyág és mecenatura a századforduló Budapestjén”, in: Mózer Ibolya, szerk., *Partes populum minoris alienigenae* (Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke, 1994), pp. 101-142; Ilona Sármany Parsons, „Jüdisches Kunstmäzenatentum in Budapest und die Rolle der Künstler im Aufbruch zur Moderne”, in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXV (1996), pp. 249-268.

11 Gazda Anikó, *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok* (Hungaria Judaica, 1) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991).

12 *Élet és Irodalom*, 1990. július 27., p. 3.

13 Mértékadó lehet egy nagyformátumú német ökörtörténet könyve: Christian Meier, *Vierzig Jahre nach Auschwitz. Deutsche Geschichtserinnerung heute* (München: C. H. Beck, 2. kiadás, 1990).

14 Karsal László, szerk., *Kirekesztők. Antiszemita íráskor, 1881-1992* (Budapest: Aura Kiadó, 1992); *Befogadók. Íráskor az antiszemitizmus ellen, 1882-1993* (Budapest: Aura Kiadó, 1993).

15 Ez végül is nem Karsal könyvei kapcsán történt meg, hanem az úgynevezett Landeszman-ügyben (1993). Az MTI akkor frissen kinevezett igazgatója, egykor Irodalomkritikus, akkor éppen kormánypárti politikus, Alexa Károly egy külön kötetbe gyűjtötte össze a Landeszman elleni vitákat, gondosan kifejezve a gyűjteményből a kevés számú tárgyalásos vagy Landeszman mellett állást foglaló cikkeket: Alexa Károly, szerk., *A Landeszman-dosszié* (Budapest: Heti Magyarorszag/Hírlapkiadó Vállalat, 1993). A sajtóvita háttéréről és zsidóellenes zörejéről lásd Gadó János kitűnő és fontos cikkét, „Késél megjegyzések egy kellemetlen ügyhöz”, *Szombat*, 5. no. 7 (1993. szeptember/5753. elul), pp. 3-7.

16 Egészen röviden szólva, a „kirekesztés” és „befogadás” nem merítik ki a lehetőségeket. Az Integráció különböző típusai alkalmasint több esélyt adnak a zsidó integrálás megőrzésére, mint a dualizmus kori asszimilációs törekvések vagy az ezek iránti nosztalgia.

Baloldali képünk: Kathy Horváth Lajos hegedűművész és Rostás Farkas György költő a hallgatóság sorában. Középen a kétnapos tanácskozás vitavezetője: Ember Mária. Jobbról Demeter-Zayzon Mária szociológus és Simsai Ildikó festőművész a tanácskozáson. Balta László felvételei

Nyomdai munkálatok: COMP-Press Kft.
Felelős vezető: Iboš Ferenc ügyvezető igazgató